

Rano usvajanje znakovnog jezika - uloga položaja obrva u gramatici hrvatskog znakovnog jezika

Mustafić Petrović, Šeila

Professional thesis / Završni specijalistički

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:742655>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-01**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Education and Rehabilitation Sciences - Digital Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Poslijediplomski specijalistički studij

Rana intervencija u edukacijskoj rehabilitaciji

Šeila Mustafić Petrović

**Rano usvajanje znakovnog jezika –
uloga položaja obrva u gramatici hrvatskog
znakovnog jezika**

SPECIJALISTIČKI RAD

Zagreb, veljača 2021.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Poslijediplomski specijalistički studij

Rana intervencija u edukacijskoj rehabilitaciji

Šeila Mustafić Petrović

**Rano usvajanje znakovnog jezika –
uloga položaja obrva u gramatici hrvatskog
znakovnog jezika**

SPECIJALISTIČKI RAD

Mentorica:

doc. dr. sc. Marina Milković

Zagreb, veljača 2021.

Izjava o autorstvu rada

Potvrđujem da sam osobno napisala rad Rano usvajanje znakovnog jezika – uloga položaja obrva u gramatici hrvatskog znakovnog jezika i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te su adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Šeila Mustafić Petrović

Mjesto i datum: Zagreb, 20. veljače, 2021.

RANO USVAJANJE ZNAKOVNOG JEZIKA – ULOGA POLOŽAJA OBRVA U GRAMATICI HRVATSKOG ZNAKOVNOG JEZIKA

Šeila Mustafić Petrović

Mentorica: doc. dr. sc. Marina Milković

Poslijediplomski specijalistički studij Rana intervencija u edukacijskoj rehabilitaciji

SAŽETAK

Znakovni jezik prirodni je sustav komunikacije zajednice gluhih koji ima sve sastavnice humanog jezika te gramatička pravila potpuno neovisna od govorenog jezika. Zbog potrebe uvođenja znakovnog jezika u ranu intervenciju i (re)habilitacijske programe usmjerene na obitelj gluhe i nagluhe djece, sve više raste potreba za sustavnim i sveobuhvatnim opisom gramatike hrvatskog znakovnog jezika (HZJ). Cilj istraživanja bio je ispitati ulogu položaja obrva u gramatici HZJ-a te ispitati razlikuje li se od uloge položaja obrva u hrvatskom govorenom jeziku (HJ). Za potrebe ovog istraživanja, korišteni su video materijali ranije prikupljeni za potrebe istraživanja HZJ-a (korpus) te ciljano prikupljeni materijali za usporedbu s HJ-om. Za analizu podataka koristio se specijalizirani program za lingvističku analizu ELAN te Microsoft Office Excel program. Podatci su obrađeni deskriptivnom analizom. Dobiveni rezultati pokazuju da položaj obrva ima važnu ulogu u gramatici HZJ-a i to u razlikovanju vrsta rečenica, kao što su niječne, pogodbene i upitne rečenice, zatim teme, fokusa i kontrastnog fokusa u rečenici, intenzifikacije, ali i u pragmatici i prozodiji. Dobiveni rezultati usporedivi su s istraživanjima u drugim znakovnim jezicima te doprinose opisu gramatike HZJ-a, što će pospješiti razvoj programa rane intervencije usmjerenih na obitelj te razvoj odnosa i komunikacije između gluhe djece i čujućih roditelja te drugih osoba iz djetetove okoline.

Ključne riječi: hrvatski znakovni jezik, rana intervencija, nemanualne oznake, položaj obrva

EARLY ACQUISITION OF SIGN LANGUAGE - THE ROLE OF EYEBROW POSITION IN THE GRAMMAR OF CROATIAN SIGN LANGUAGE

Šeila Mustafić Petrović

Mentor: Marina Milković, PhD, Assistant Professor

Specialist study Early Intervention in Educational Rehabilitation

SUMMARY

Sign language is a natural communication system of the Deaf community that has all components of human language and grammar rules that are completely independent of the spoken language. Due to the need for introducing sign language in family centered early intervention and (re)habilitation programs for deaf and hard of hearing children, there is a growing need for a systematic and comprehensive description of Croatian Sign Language (HZJ) grammar. The aim of this study was to determine the role of eyebrow position in HZJ grammar, and to determine whether it differs from the eyebrow position in Croatian spoken language (HJ). Video materials used in this research were a part of the database previously collected for the purpose of HZJ research (corpus), and video materials collected for comparison with HJ. For data analysis, a specialized program for linguistic analysis ELAN and Microsoft Office Excel program were used. Data were processed by descriptive analysis. The results have shown that the position of the eyebrows have an important role in the grammar of HZJ, in distinguishing various types of sentences, such as negative, conditional and interrogative sentences, then topics, focus and contrasting focus in the sentence, intensification, but also has a role in pragmatics, and prosody. The results are comparable to research in other sign languages, and contribute to the description of HZJ grammar, which will promote the development of family centered early intervention programs, and the development of relationship and communication between deaf children and their hearing parents, as well as other members of the child's environment.

Keywords: Croatian Sign Language, early intervention, non-manual markers, eyebrows position

Sadržaj

1.	Uvod	1
1.1.	Komunikacija.....	1
1.1.1.	Verbalna vs. neverbalna komunikacija.....	1
1.1.2.	Rani komunikacijski razvoj.....	4
1.1.3.	Rana intervencija – uloga znakovnog jezika	6
1.2.	Znakovni jezik	9
1.2.1.	Usvajanje znakovnog jezika	10
1.2.2.	Osnovna obilježja strukture znakovnog jezika	13
1.3.	Istraživanja znakovnog jezika	17
1.3.1.	Uloga položaja obrva u znakovnim jezicima	17
1.3.2.	Položaj obrva u hrvatskom znakovnom jeziku	19
2.	Problem i cilj rada	21
3.	Metode rada	22
3.1.	Uzorak.....	22
3.2.	Način prikupljanja podataka	22
3.3.	Opis ispitnog materijala.....	22
3.4.	Metode obrade podataka.....	23
4.	Rezultati i rasprava.....	26
4.1.	Opće karakteristike položaja obrva u HZJ	29
4.1.1.	Položaj obrva kod izoliranih riječi.....	29
4.1.2.	Položaj obrva u rečenicama.....	30
4.2.	Položaj obrva u rečenicama s obzirom na vrstu rečenice	34
4.2.1.	Usklične rečenice	34
4.2.2.	Upitne rečenice	35
4.2.3.	Niječne rečenice	36
4.2.4.	Rečenice prema sastavu	38
4.3.	Položaj obrva u rečenici s obzirom na vrstu i službu riječi	43
4.4.	Uloga podignutih obrva u rečenici	46
4.4.1.	Razlikovanje (vrste) rečenica	46
4.4.2.	Tema	48
4.4.3.	Fokus.....	51

4.4.4.	Maminski govor	57
4.4.5.	Pragmatika.....	59
4.5.	Uloga spuštenih obrva u rečenici	60
4.5.1.	Razlikovanje (vrste) rečenica	60
4.5.2.	Intenzifikacija.....	63
4.5.3.	Fokus.....	69
4.5.4.	Pragmatika.....	73
4.6.	Sažetak rezultata istraživanja	75
5.	Zaključak.....	77
6.	Popis literature.....	78

Lista simbola

MAČKA – glosirani znak

‘mačka’ – značenje znaka ili iskaza u hrvatskom jeziku

IX – ispružen kažiprst kojim se označava osobna ili pokazna zamjenica, prijedlog ili prilog
mjesta

M-A-J-A – riječ sricana ručnom abecedom

MAČKA++ – znak se ponavlja

MAČKA - znakovano jednim znakom

[po] – nemanualna oznaka

po
MAČKA - trajanje nemanualne oznake

PO – podignute obrve

SO – spuštene obrve

PISO – podignute i spuštene obrve

Lista skraćenica

HZJ – hrvatski znakovni jezik

HJ – hrvatski jezik

ASL (American Sign Language) – američki znakovni jezik

ISL (Israeli Sign Language) – izraelski znakovni jezik

HKSL (Hong Kong Sign Language) – hong-kongški znakovni jezik

ÖGS (Österreichische Gebärdensprache) – austrijski znakovni jezik

IPSL (Indo-Pakistani Sign Language) – indo-pakistanski znakovni jezik

BSL (British Sign Language) – britanski znakovni jezik

NGT (Nederlandse Gebarentaal) – nizozemski znakovni jezik

DGS (Deutsche Gebärdensprache) – njemački znakovni jezik

KRSL (Kazakh-Russian Sign Language) – kazahstansko-ruski znakovni jezik

LIS (Lingua dei Segni Italiana) – talijanski znakovni jezik

LSC (Catalan Sign Language) – katalonski znakovni jezik

1. Uvod

1.1. Komunikacija

"Nemoguće je ne komunicirati u situaciji kada se dvoje ljudi vide. Jer aktivnost ili neaktivnost, riječi ili šutnja, sve ima vrijednost poruke."

Paul Watzlawick

Riječ komunikacija svoje značenje vuče iz latinskog glagola *communicare* što znači podijeliti, učiniti nešto zajedničkim. Komunikacija se može odvijati između jedinica vrlo različitih veličina i složenosti, a nastaje između i u sklopu pojedinaca, grupa, organizacija, nacija, zemalja te regija svijeta. Velikom broju definicija komunikacije zajednički je uzajamni utjecaj osoba u komunikaciji na mentalnoj razini (Ljubešić i Capanec, 2012). U okviru komunikologije, znanosti o komunikaciji, društvena komunikacija definira se kao razmjena znakova i kombinacija znakova među ljudima, dok se u lingvistici komunikacijom podrazumijeva prenošenje poruke od pošiljatelja do primatelja putem komunikacijskog kanala (Hrvatska enciklopedija, 2021).

Kako je čovjek društveno biće, u njegovom razvoju i životu općenito komunikacija ima vrlo bitnu ulogu. Kada se dvije osobe susretnu, uvijek dolazi do komunikacije pa i onda kada ne žele komunicirati, ipak komuniciraju jer razmjenjuju informaciju o tome da ne žele komunicirati (Ljubešić, 2001). Komunikacija je sastavni dio našeg života, njome ostvarujemo ciljeve te stvaramo odnose i osjećaj pripadnosti.

Postoji više podjela komunikacije. U literaturi se uglavnom spominje podjela prema broju sudionika i to na intrapersonalnu, interpersonalnu, grupnu, javnu, masovnu i međukulturalnu komunikaciju. Vrlo se često, kad je riječ o vrstama komunikacije, misli na komunikacijske komponente, a to su verbalna i neverbalna.

1.1.1. Verbalna vs. neverbalna komunikacija

Verbalna komunikacija je razmjena poruka putem govora, odnosno riječi. Pri tome je osnovni komunikacijski alat jezik - sustav znakova i pravila koji se koristi za komunikaciju i razmjenu

značenja. Sustav znakova unutar jezika nazivamo riječima, a pravila koja ih reguliraju gramatikom. Jezik je osnovni alat kojim spoznajemo sebe i svijet oko sebe te njime odražavamo i uspostavljamo našu zajedničku stvarnost. Bez jezika kao instrumenta komunikacije ne bi bilo ljudskog društva kakvo danas poznajemo (Čerepinko, 2012).

Temeljni oblik verbalne komunikacije je razgovor koji se promatra kroz dvije komunikacijske vještine na kojima se temelji, a to su slušanje i govorenje (Ajduković i Hudina, 1996). Govor je jedan od najuobičajenijih načina komunikacije. Govorom, osim riječi i poruke, slušatelju prenosimo i svoje osjećaje, stavove i mišljenja te utječemo na ponašanje drugih. To je zvučno sredstvo ostvarenja jezika.

Znakovni se jezik u komunikaciji realizira manualno umjesto glasovno, no kao sustav komunikacije i on je verbalan. Osnovna razlika između znakovnog i govornog jezika je, dakle, u produkciji riječi i načinu na koje se one percipiraju (Milković i Pribanić, 2012). Riječi u znakovnom jeziku percipiraju se vizualno, a nastaju djelovanjem ruku, gornjeg dijela tijela te pokretima glave i lica. Upravo zbog tog načina na koji se riječi produciraju u znakovnom jeziku, često je pogrešno izjednačavan s neverbalnom komunikacijom.

Kada se govori o komunikaciji najčešće se ograničava na verbalnu, dok se uloga i važnost neverbalne komunikacije često stavlja u drugi plan ili u potpunosti izostavlja. Neverbalna komunikacijska komponenta neodvojiva je od verbalne. Brojne su definicije neverbalne komunikacije od kojih se većina odnosi na komunikaciju koja se ostvaruje nekim drugim sredstvima mimo riječi, uz pretpostavku da su riječi verbalni element. Na komunikacijski potencijal neverbalnog ponašanja velik utjecaj ima kultura. Svaka kultura ima svoj određeni način neverbalne komunikacije pa tako se značenje neke neverbalne poruke može različito tumačiti u različitim kulturama (Richmond, McCroskey i Hickson, 2008). Argyle (1988) navodi glavne funkcije neverbalnog ponašanja u komunikaciji, a to su izražavanje emocija, izražavanje odnosa (svidanje/nesvidanje, dominacija/submisivnost), predstavljanje sebe drugima te pratnja govora (reguliranje slijeda, pažnje i sl.; Knapp i Hall, 2010). Prema Richmond i sur. (2008) neverbalna komunikacija može se podijeliti na nekoliko kategorija: fizički izgled, geste te pokreti ruku i tijela, lice i oči, vokalno ponašanje i prostor. Detaljnije ćemo se dotaknuti samo nekih od njih kako bi

što jasnije naglasili razliku između gesti, pokreta i facijalnih ekspresija s jedne te znakovnog jezika s druge strane.

Geste i pokreti odnose se na pokrete ruku, položaj tijela, torza i pokrete tijela, a poznati su još i kao govor (jezik) tijela, iako takve poruke nemaju lingvističku formu pa ne mogu predstavljati jezik u pravom smislu te riječi. Postoje geste koje se pojavljuju samostalno, kada nismo u mogućnosti verbalno prenijeti poruku te one koje su povezane s govorom, a koje objašnjavaju i reguliraju ili iskazuju osjećaje. Neverbalne poruke, koje se prenose putem lica i očiju, izražavaju emocije i reguliraju međudjelovanje i komunikaciju između ljudi. Prilikom komunikacije uvijek se fokusiramo na lice i oči sugovornika te s facijalnim ekspresijama otvaramo i zatvaramo komunikacijske kanale. Tako, primjerice, prije nego počnemo nešto izgovarati, otvorimo usta i udahnemo. Druga funkcija lica je dopuna ili naglašavanje verbalnih poruka na način da ćemo ono što se izgovara popratiti facijalnom ekspresijom. Tužnu priču ćemo izreći uz spuštene obrve, dok ćemo negativnu poruku ublažiti osmijehom. Izrazi lica također služe za zamjenjivanje govora. Tako, recimo, izražavamo iznenađenje i zaprepaštenje otvorenim ustima i spuštenom vilicom, bez korištenja govora (Knapp i Hall, 2010).

Znakovni jezik koristi vizualno-spacijalni modalitet koji ima veliki kapacitet obrade te istovremeni prijenos jezičnih informacije s ruku, ali i gornjeg dijela tijela i lica. Na taj način kompenzira sporiju motoričku realizaciju te omogućava jednaku brzinu prijenosa informacija (Bradarić-Jončić, 2000). Pokreti i ekspresije lica u znakovnom jeziku, takozvane nemanualne oznake, čine sustav facijalne gramatike koja ima važnu lingvističku ulogu (Pfau i Quer, 2010). Ipak, potrebno je reći kako nije svaki pokret znak. Naime, neverbalna komunikacija dio je komunikacije i na znakovnom jeziku, neodvojiva je od verbalne te je nadopunjava jednako kao i u govorenom jeziku. Jednako kao što čujuće osobe izražavaju emocije na licu prilikom govorenja, izražavaju ih i gluhe osobe prilikom znakovanja. Tako, primjerice, podizanje obrva u znakovnom jeziku može imati pragmatičku ulogu, odnosno, izražavati emocije u neverbalnoj komunikaciji, ali može imati gramatičku ulogu u označavanju teme ili fokusa u rečenici. Razlikovati ove dvije uloge možemo pomoću drugih karakteristika promjene položaja obrva, kao što su dužina protezanja, mjesto te granice podizanja/spuštanja obrva u rečenici, kao i istovremeno pojavljivanje drugih nemanualnih oznaka.

Gramatičke nasuprot afektivnim izrazima lica istraživale su Reilly i Anderson (2001) ispitujući usvajanje nemanualne morfologije u američkom znakovnom jeziku (ASL). Iako gramatički pokreti lica često nalikuju emocionalnim izrazima te angažiraju većinu istih mišića kao i afektivni izrazi, razlikuje ih činjenica da emocionalni izrazi nisu vezani za lingvističku produkciju (odnosno mogu se javljati i bez nje) te da su opseg i vrijeme nemanualnog označavanja usko vezani uz manualnu produkciju za razliku od emocionalnih izraza koji mogu započeti i završiti u bilo kojem trenutku. Pored dva navedena, navode i treći razlikovni aspekt koji se odnosi na kontinuitet i intenzitet izraza. Njime gramatički nemanualni signali dostižu vrhunac intenziteta odmah i traju koliko i manualna produkcija, dok emocionalni izrazi variraju i po intenzitetu i po kontinuitetu (Reilly i Anderson, 2001).

1.1.2. Rani komunikacijski razvoj

Rani razvoj važno je razdoblje u životu čovjeka jer se tada „oblikuju temeljni psihološki sustavi na koje se nadograđuje kasnije učenje i ponašanje pojedinaca“ (Ljubešić, 2008: 5). Rana komunikacija omogućava zadovoljavanje fizioloških i socijalnih potreba te je osnova za učenje i socijalni i kognitivni razvoj djeteta (Ljubešić, 2001; Božić, 2019). Komunikacija pojedinca s okolinom utječe na mentalno zdravlje i razvija osobnost, ponajprije kroz razvoj odnosa i privrženosti u obiteljskom okruženju. Zbog toga je ranoj intervenciji u središtu interesa odnos između roditelja i djeteta koji je presudan za optimiranje razvojnih ishoda, a kako bi razvoj tog odnosa uopće bio moguć, nužna je komunikacija (Ljubešić, 2001; Ljubešić i Capanec, 2012).

Dijete je od samog početka usmjereno socijalnim signalima, usmjerava se na druge ljude i uživa u interakciji. Ta djetetova usmjerenost socijalnom svijetu temelj je razvoja komunikacije i učenja. Rana komunikacija dijete-okolina bitna je kako za zadovoljavanje potreba tako i za rano učenje koje oblikuje dijete. Kada je ta komunikacija uspješna, onda je učenje optimalno. Rana komunikacija je razdoblje života u kojem se usvajaju vještine bez kojih proces razmjene obavijesti ne bi bio moguć. Osim uloge u socijalno-emocionalnom razvoju, rana komunikacija ima bitnu ulogu i u mentalnom zdravlju te u razvoju osobnosti i spoznaje (Ljubešić i Capanec, 2012). Stabilni uvjeti u kojima postoji emocionalna interakcija nužni su za uredan razvoj djeteta (Ljubešić, 2001).

U ranom komunikacijskom razvoju potrebno je razlikovati razvoj komunikacije od usvajanja jezika i razvoja govora na način da je komunikacija osnova za usvajanje jezika te kasniji razvoj govora. Novorođenče vrlo brzo prepoznaje glas majke te je prilikom rane komunikacije usmjereno na lice, što je važno za uspostavljanje privrženosti (Ljubešić i Ceganec, 2012). Majka djetetu prilagođava komunikaciju na način da koristi pojednostavljene izraze s dužim pauzama i širim rasponom visine glasa. Takav govor naziva se *maminski* (Ivšac, 2003). Za razliku od tepanja, *maminski* je promijenjeni govor odrasle osobe koja govori sporije, razgovijetnije i višim glasom. Rječnik je u tom slučaju ograničeniji, s čestim ponavljanjima i kraćim jednostavnim rečenicama, a intonacija naglašena s nizom pauza između riječi (Jelaska, 2001). Uz *maminski* govor često se veže i pojam *finog usklađivanja*, što se odnosi na prilagođavanje načina na koji se roditelj obraća djetetu ovisno o razini jezičnog razumijevanja djeteta te specifičnostima situacije (Ivšac, 2003). *Maminski govor* mijenja se s tijekom razvoja djeteta te s vremenom postaje sve kompleksniji i zahtjevniji.

Kao i kod govorenog jezika, gluhe majke u komunikaciji sa svojim gluhim djetetom intuitivno modificiraju i prilagođavaju znakovni jezik dobi djeteta. Od najranije dobi roditelj nesvjesno prilagođava komunikaciju vizualnim sposobnostima malog djeteta na način da ponavlja i pojednostavljuje znak te prilagođava mjesto znakovanja. Lice pri tome prenosi važne lingvističke poruke te nagrađuje djetetovu pažnju i odgovor. Zanimljivo je kako gluhe majke u komunikaciji sa svojim djetetom preferiraju uporabu pozitivne facijalne ekspresije umjesto negativne pa čak i u onim situacijama gdje gramatička uloga nemanualnih oznaka nalaže spuštanje obrva, gluhe majke će ih zamijeniti s podignutim kako bi prikazale veseli izraz lica (Reilly i Bellugi, 1996). Takav način komunikacije značajno se razlikuje od komunikacije dvije odrasle gluhe osobe na znakovnom jeziku. *Maminski govor* gluhih roditelja s gluhim djetetom usporediv je s *maminskim govorom* čujućih roditelja sa svojim čujućim djetetom (Erting, Prezioso i O'Grady Hayes, 1990).

Oštećenje sluha ostavlja najviše posljedica na govorno-jezičnoj komunikaciji. Rani probir i pravovremena dijagnostika omogućavaju uključivanje gluhe djece u ranu intervenciju i (re)habilitacijske programe te na taj način omogućavaju poticanja najprimjerenijeg oblika komunikacije.

1.1.3. Rana intervencija – uloga znakovnog jezika

Iako može nastati i kasnije, oštećenje sluha obično je prisutno već kod otpusta iz rodilišta. Zato se od 2002. godine u svim rodilištima u Republici Hrvatskoj provodi probir novorođenčadi na oštećenje sluha. Takva je rana dijagnostika preduvjet rane intervencije (Marn, 2003). Na posljedice oštećenja sluha utjecaj imaju brojni čimbenici kao što su stupanj i vrijeme nastanka oštećenja, podrška okoline, dodatne teškoće te (re)habilitacija, odgoj i obrazovanje. Oštećenje sluha ima posljedice na cjelokupni razvoj djeteta, a posebno na razvoj jezika i govora te komunikacije općenito. Rana intervencija i uključenje u (re)habilitacijske programe potaknut će razvoj komunikacije gluhog djeteta na odgovarajući način, što može voditi do pozitivnih promjena u razvojnom procesu (Pribanić, 2001).

Većina je gluhe djece rođena u obiteljima s oba čujuća roditelja koji vrlo malo znaju o znakovnom jeziku i samoj gluhoći, stoga je od presudne važnosti pružiti im podršku i informacije kako bi mogli donijeti odluke o (re)habilitaciji koja najbolje odgovara njihovom djetetu. Takve su odluke vremenski osjetljive i nepovratne (Kushalnagaretal i sur., 2010). Roditeljima se najčešće nudi isključivo oralna metoda, pri čemu su informacije o znakovnom jeziku vrlo često nepotpune, a ponekad i netočne. Znakovni jezik predlaže se kao rješenje kojemu se pristupa tek kada su se oralne metode pokazale kao neuspješne i neučinkovite.

Rana intervencija obuhvaća stručnu poticajnu podršku djeci te stručnu i savjetodavnu podršku njihovim roditeljima i drugim članovima obitelji u slučajevima utvrđenog razvojnog rizika ili razvojne teškoće djeteta te se, prema Zakonu o socijalnoj skrbi (NN 33/2012), pruža djetetu kod kojeg je utvrđeno odstupanje u razvoju, razvojni rizik ili teškoće, u pravilu, do navršene 3., a najdulje do 7. godine života. U toj najranijoj dobi, od rođenja do treće godine, a posebno tijekom prve godine života, djeca se najintenzivnije razvijaju na svim područjima. Suvremeni koncept rane intervencije temelji se na rezultatima istraživanja ranog razvoja, odnosno socijalnog, psihološkog i biološkog utjecaja na razvojni ishod, kao i na važnosti odnosa roditelj-dijete (Ljubešić, 2008, Guaralnick, 2011). Rana intervencija sastoji se od multidisciplinarnih usluga koje se pružaju djetetu od samog rođenja u svrhu poticanja i osnaživanja razvoja vještina, prevencije nastanka razvojnih teškoća i funkcionalnih pogoršanja te unaprijeđena roditeljstva i obiteljskog djelovanja.

To se ostvaruje pružanjem individualiziranih razvojnih, obrazovnih i terapijskih usluga djeci uz podršku njihovim obiteljima (Sonkoff i Meisels, 2003). U prilog modelu intervencije usmjerene na obitelj idu i brojna istraživanja koja navode kako su razvojni ishodi koje će dosegnuti djeca s razvojnim teškoćama pod utjecajem roditeljskih postupaka i promjena (Guralnick, 2011.).

Jezični razvoj gluhe djece najčešće je rezultat odgođenog izlaganja vizualnom jeziku kojem mogu pristupiti i učinkovito ga procesirati (Spencer, 2004; prema Snoddon, 2008). Dok je u prošlosti bilo uvriježeno mišljenje kako znakovni jezik ometa razvoj govornih jezičnih vještina, danas je poznato kako upravo znakovni jezik osigurava primjerene informacije na svim razinama, omogućavajući rani jezični razvoj u skladu s očekivanjima (Marschark, 2001; Wilbur, 2008; prema Malaia i Wilbur, 2010). Gluha djeca koja su izložena znakovnom jeziku od rođenja usvajaju jezik prema istim fazama razvoja kao i čujuća djeca koja usvajaju bilo koji govoreni jezik (Petito i Marentette, 1991; Marschark, 2001; Snoddon, 2008). U brojnim su se istraživanjima uspoređivala akademska postignuća, čitanje i pisanje te socijalni razvoj gluhe djece gluhih roditelja i gluhe djece čujućih roditelja, a u kojima su gluha djeca gluhih roditelja postizala bolje rezultate (Israelite i Ewoldt, 1992; prema Snoddon, 2008; Marschark, 2001) iz čega proizlazi kako rano usvajanje i poznavanje jednog prirodnog jezika pridonosi usvajanju drugog (Hoffmeisteretal i sur., 1998; Padden i Ramsey 1998; Prinz i Strong 1998; Singletonetal i sur., 2004; Strong, i Prinz, 1997, prema Malaia i Wilbur, 2010; Freel i sur., 2011).

Prema tome, rano usvajanje znakovnog jezika ne interferira s usvajanjem govornog jezika, već ga potiče. Funkcionalna prilagodba ljudskog mozga slušnim ili vizualnim jezičnim podražajima pokazuje kako prednosti ranog izlaganja i jezično znanje ne ovise o modalitetu podražaja, već o dobi usvajanja (Marschark, 2001; Malaia i Wilbur, 2010). Gluha djeca gluhih roditelja izložena su znakovnom jeziku od najranije dobi te ga usvajaju na gotovo isti način kao što čujuća djeca usvajaju govorni jezik. Rano izlaganje znakovnom jeziku i njegovo usvajanje unutar kritičnog perioda do pete godine života smanjuje rizik od jezične deprivacije koja se često veže uz kognitivne teškoće i socijalnu izolaciju (Kushalangaretal i sur., 2010). Također, u odnosu na kasnije usvajanje jezika čujuće zajednice te razvoja vještina čitanja i pisanja, kao i svladavanja školskog programa i sadržaja, gluha djeca gluhih roditelja postižu značajno bolje rezultate od gluhe djece čujućih roditelja, odnosno onih koji nisu od najranije dobi izlagani znakovnom jeziku

(Vernon, Westminister i Koh, 1971; prema Bradarić-Jončić, 2000; Marschark, 2001; Israelite i Ewoldt, 1992; prema Snoddon, 2008).

Informacija o rođenju djeteta s teškoćom ili rizikom za nastanak iste smatra s jednom od najstresnijih informacija koje roditelji ikada čuju. Zbog toga se suvremenim pristupom u (re)habilitaciji jednako vodi računa o postupcima koji su usmjereni na dijete, kao i onima usmjerenim na obitelj te načine na koje će članovi obitelji poticati razvoj djeteta (Ljubešić, 2008). Uključivanje u rane (re)habilitacijske programe potiče razvoj najprimjerenijeg oblika komunikacije kod djece s oštećenjem sluha te dovodi do proizvodnje i procesiranja informacija koje vode pozitivnim promjenama u razvojnem procesu. Kako gluha djeca najbolje usvajaju jezik u prirodnim situacijama s osobama i od osoba koje se za njih brinu, nužno im je od rođenja pružiti odgovarajući model komunikacije (Pribanić, 2001). Znakovni jezik kao prirodni sustav komunikacije omogućava roditeljima i ostalim članovima obitelji gluhog djeteta ranu komunikaciju koja pospješuje razvoj privrženosti i zadovoljavanje socijalnih potreba. Omogućavanje komunikacije temelj je za kasnije učenje te kognitivni i socijalni razvoj djeteta (Ljubešić, 2001).

Ključne nalaze koji ukazuju na prednosti ranog usvajanja znakovnog jezika, odnosno na korištenje znakovnog jezika u ranoj intervenciji, možemo sažeti u nekoliko točaka:

- mozak je najplastičniji i najosjetljiviji za usvajanje jezika u prvih nekoliko godina života;
- gluha i nagluha djeca uključena u programe rane intervencije od najranije dobi imaju utvrđeno bolje jezične ishode do pete godine života;
- visoka razina uključenosti obitelji u intervencijske programe utvrđeno uzrokuje bolje jezične ishode u gluhe i nagluhe djece;
- usvajanje prvog jezika tijekom ranog djetinjstva presudno je za kasniji razvoj vještine čitanja;
- bilingvalnost je prednost za gluhe i nagluhe djecu;
- majčina vještina znakovanja proporcionalna je jezičnom razvoju gluhog i nagluhog djeteta;
- znakovni jezik kao baza važan je čimbenik u usvajanju govorenog jezika kod gluhe i nagluhe djece (Baker, 2011).

Također, posljednjih je godina sve veći broj prelingvalno gluhe djece s ugrađenim kohlearnim implantatom (KI; umjetna pužnica) kao rezultat tehnološkog napretka u medicini i (re)habilitaciji. Iako su generalno pozitivna klinička iskustva, to ne znači kako se oštećenje sluha i njegove posljedice mogu u potpunosti prevladati upotrebom asistivne tehnologije. KI je alat s kojim djeca i dalje imaju određene teškoće u usvajanju jezika i jezičnoj produkciji. Malloy (2003) navodi kako roditelji koji koriste znakovni jezik od najranije dobi te ga nastave poticati i nakon ugradnje KI-a pomažu svojoj djeci s usvajanjem govorenog (drugog) jezika i više nego što misle. Pri tome kao dokaz navodi istraživanja koja su proveli Motluk (2000; prema Malloy, 2003) i Mayberry (1993; prema Malloy, 2003) u kojima je jasno vidljivo kako uspješno tempiranje usvajanja prvog jezika pozitivno utječe na sposobnost pojedinca u usvajanju drugog.

Slijedom svega navedenog može se zaključiti kako brojni nalazi provedenih istraživanja, koji govore o uspjehu govorno-jezične produkcije i razumijevanja gluhe djece gluhih roditelja, idu u prilog argumentaciji da i čujuć roditelji gluhe djece trebaju naučiti znakovni jezik i koristiti ga u komunikaciji sa svojom gluhom djecom od najranije dobi. Zbog toga je, u svrhu podučavanja znakovnom jeziku roditelja i svih osoba koje sudjeluju u odgoju i obrazovanju gluhog djeteta, bitno istražiti, razumjeti te sustavno opisati gramatiku znakovnog jezika.

1.2. Znakovni jezik

Postoje različiti oblici manualne komunikacije kojima se koriste osobe s oštećenjem sluha. Prvi od njih su ručne abecede čiji je broj znakova jednak broju slova u abecedi govorenog, odnosno pisanog jezika te se na taj način manualnog predstavljanja glasovnog govora poruke prenose čak tri puta sporije (Bradarić-Jončić, 2000). Njihova uloga u komunikacije je stoga pomoćna i to onda kada je potrebno precizno prenijeti fonološku strukturu riječi.

Pod drugi oblik manualne komunikacije spada simultana znakovno-oralna komunikacija koja predstavlja govoreni jezik praćen znakovima iz izvornog znakovnog jezika i znakovima ručne abecede (Bradarić-Jončić, 2000). Ovakav je oblik komunikacije neprikladan kao prvi oblik komunikacije koje usvaja gluho dijete jer je na taj način izloženo mješavini dvaju nepotpunih jezičnih sustava, emitiranih istovremeno (Sachs, 1991; Marchshark, 1998; Neal-Mahshie, 1995;

prema Bradarić-Jončić, 2000). Takav sustav nije cjelovit jezični sustav jer mu je oduzeta gramatika kako bi slijedio strukturu govorenog jezika (Bradarić-Jončić, 2000).

Za razliku od prva dva oblika, znakovni jezik je prirodni sustav komunikacije zajednice gluhih. To je pravi, prirodni jezik koji ima sve sastavnice jezika, kao i drugi humani jezici, te gramatička pravila potpuno neovisna od govorenog jezika (Milković i Pribanić, 2012). Znakovni jezik u većini razvijenih zemalja svijeta priznat i ravnopravan jezik sa svim lingvističkim obilježjima koje proučava nova lingvistička disciplina – lingvistika znakovnog jezika. Priznavanje znakovnog jezika ima mnogobrojne pozitivne ishode kako na istraživanja gramatike znakovnog jezika tako i na politiku odgoja i obrazovanja gluhih osoba što rezultira sve većom zastupljenošću bilingvalnog-bikulturalnog pristupa u odgoju i obrazovanju (Bradarić-Jončić, 2000).

Pripadnici zajednice gluhih i stručnjaci iz područja rehabilitacijskih znanosti ulažu velike napore za ostvarenje svih prava osoba s oštećenjem sluha, istiskivanjem medicinsko-patološkog modela gluhoće i afirmacijom znakovnog jezika. Nekoliko je međunarodnih dokumenata kojima se donose preporuke za unaprjeđenje i zaštitu nacionalnih znakovnih jezika, kao i omogućavanje njihove primjene u odgoju i obrazovanju, kao što su: Rezolucija Europskog parlamenta o znakovnim jezicima gluhih (1988), Salamanca Statement, odnosno *World conference on special needs education: Access & Equality* (Unesco, 1994.), Standardna pravila UN-a o izjednačavanju mogućnosti za osobe s invaliditetom (1994.) i preporuka Vijeća Europe o zaštiti i unapređenju nacionalnih znakovnih jezika (2003). Zakon o hrvatskom znakovnom jeziku i ostalim sustavima komunikacije gluhih i gluhoslijepih osoba u Republici Hrvatskoj usvojen je 1. kolovoza 2015. godine te se njime propisuje „pravo gluhih i gluhoslijepih osoba te drugih osoba s komunikacijskim teškoćama na korištenje, informiranje i obrazovanje na hrvatskom znakovnom jeziku i ostalim sustavima komunikacije koji odgovaraju njihovim individualnim potrebama, a u svrhu izjednačavanja mogućnosti pristupa socijalnom, ekonomskom i kulturnom okruženju te omogućavanju ravnopravnog ostvarivanja svih ljudskih prava i temeljnih sloboda“ (NN 82/15:1).

1.2.1. Usvajanje znakovnog jezika

Kao što je već rečeno, riječi u znakovnom jeziku percipiraju se vizualno, a nastaju djelovanjem ruku, gornjeg dijela tijela te pokretima glave i lica. S obzirom na to da je produkcija znakovnog

jezika uključuje vizualno-spacijalno procesiranje koje se inače odvija u desnoj hemisferi mozga te da se obrada jezika općenito odvija u lijevoj hemisferi (Bradarić-Jončić, 2000), postavlja se pitanje koji dio mozga služi produkciji i razumijevanju znakovnog jezika.

Istraživanje, koje su na tu temu proveli Hickok, Bellugi i Klima (2002) proučavalo je odrasle gluhe osobe i posljedicu moždanog udara. Cilj istraživanja bio je pokazati jesu li područja u mozgu zadužena za produkciju i interpretaciju govorenog jezika ista kao i kod znakovnog jezika. Tijekom istraživanja uspoređivane su sposobnosti produciranja znakovnog jezika kod 13 osoba s oštećenjem lijeve hemisfere i 10 osoba s oštećenjem desne hemisfere mozga, a koji koriste znakovni jezik u komunikaciji. Kao grupa, oni s oštećenjem lijeve hemisfere postigli su slabiji uspjeh u širokom rasponu mjerenja uspješnosti znakovanja: slabije su razumijevali izolirane znakove i rečenice, a također su imali problem s fluentnosti. Problemi su se pokazali i kod zadataka s imenovanjem slika te su često radili nenamjerne greške zamjenjivanja jednog znaka ili njegove komponente za drugu. Suprotno, osobe s oštećenjem desne hemisfere postigle su dobre rezultate na ovim zadacima. Također je bitno istaknuti kako je studija pokazala da teškoće u fluentnosti znakovnog jezika nisu bile uzrokovane problemom kontroliranja pokreta ruku jer su osobe koje su imale teškoća u produciranju znaka uglavnom bez teškoće producirale neki beznačajni pokret rukom (Hickok i sur., 2002).

Rezultati istraživanja pokazuju da je lijeva hemisfera mozga dominantna za znakovni jezik, jednako kako je i za govor, što znači kako na obradu jezika u mozgu nema poseban utjecaj modalitet na koji se jezik producira i percipira. Ljudski mozak vrlo je modularan organ na način da je svaki modul organiziran oko određenog zadatka. Prema tome, obrada vizualno-spacijalnih informacija nije ograničena na samo jedno područje mozga, što znači da različiti moduli obrađuju vizualne informacije na različite načine. Kako bi mozak imao pristup značenju znaka i ostalim značajkama bitnim za jezično razumijevanje, vizualna poruka s jezičnom informacijom se unutar mozga transformira u poruku dostupnu za lingvističko procesiranje (Hickok i sur., 2002).

Usvajanje govorenog jezika čujućeg djeteta i usvajanje znakovnog jezika gluhog djeteta vrlo je slično i usporedivo. Jednako kao što čujuća djeca prolaze kroz razvojne faze usvajanja jezika s nekim specifičnim obilježjima, tako ih prolaze i gluha djeca u usvajanju znakovnog jezika (Bradarić-Jončić, 2000; Marschark, 2001). Nakon 6. mjeseca života djeca otkrivaju i počinju

koristiti brbljanje, razvojnu fazu u kojoj započinju slagati slogovne kombinacije bez leksičkog značenja kao pripreme za prve riječi. Kako brbljaju male čujuće bebe tako brbljaju i gluhe bebe na znakovnom jeziku, koristeći pritom ograničen broj oblika šake, a koje će postati dio prvih riječi na znakovnom jeziku (Petito i Marentette, 1991). U svom istraživanju Petito i Marentette (1991) navode dvije vrste manualne aktivnosti kod gluhe djece: silabičko manualno brbljanje te geste, pri čemu se silabičko manualno brbljanje sastoji od kombiniranja reduciranih fonetičkih jedinica znakovnog jezika sa silabičkom organizacijom koja je karakteristična samo za znakovni jezik te se producira bez značenja ili referenci. S druge strane, geste nisu građene od ograničenog skupa jedinica te se koriste referencijalno i bez interne organizacije.

U znakovnim jezicima i lingvistički znakovi i geste izvode se u istom modalitetu. Način na koji gluha djeca usvajaju geste i znakove te razliku u usvajanju istih kod čujuće djece istraživali su, između ostalih, Volterra, Iverson i Castrataro (2006), Hoiting i Slobin (2007) te Morgenstern, Caet, Collombel-Leroy, Limousin i Blondel (2010). Hoiting i Slobin (2007) navode kako se tranzicija od geste do znaka kod gluhog djeteta odvija postupno te nema jasne crte koja razgraničava trenutak u kojem dijete počinje koristiti uspostavljeni znakovni jezik. Iako je jasno kako prilikom usvajanja znakovnog jezika gluho dijete istražuje komponente i mogućnosti gesti tijekom duljeg razvojnog perioda nego čujuće dijete, u isto vrijeme postupno usvaja i svladava konvencionalne oblike i jezični izražaj uspostavljajući sintaktičke konstrukcije. Volterra i sur. (2006) navode kako gesta postaje primarni način komunikacije kod djece s ograničenim pristupom jezičnom inputu. Takva djeca izmišljaju svoje geste kako bi pokušali izraziti semantičke i pragmatičke funkcije slične onima kod djece izložene cjelovitom jezičnom sustavu. Iako su takve geste složenije od onih koje koriste čujuća djeca, ne postižu ni približan stupanj složenosti koji je očigledan u znakovnim jezicima. Iako je upotreba geste u komunikaciji bitna pojava koja se javlja čak i u nedostatku izloženosti jezičnom sustavu od rane dobi, jezični sustav je taj koji ju oblikuje te igra važnu ulogu u prijelazu iz geste u govoreni ili znakovni jezik.

I čujuća i gluha djeca produciraju prvu riječ/znak i počinju kombinirati dvije riječi otprilike u isto vrijeme te su značenja koja se njima iskazuju i po vrsti i po redosljedu javljanja slična (Petito i Marentette, 1991; Marschark, 2001). Sličan je obrazac uočen i kod usvajanja prozodije u znakovnim jezicima. U istraživanju komparativne analize prozodije kod gluhe djece koja usvajaju

znakovni jezik kao prvi i odraslih gluhih osoba fluentnih u znakovnom jeziku te usporedbe s govorenim jezikom, Brentari, Falk i Wolford (2015) zaključili su kako se usvajanje prozodije i u znakovnom i govorenom jeziku odvija na sličan način i u sličnim vremenskim tijekovima.

Kako se jezik i govor prirodno uče slušanjem, prelingvalna gluhoća donosi najviše posljedica u govornoj komunikaciji i jezičnoj produkciji zbog toga što su teškoće prilikom usvajanja jezika putem očitavanja s lica i usana brojne. Iako vrijednost minimalne auditivne informacije nije zanemariva, slušanje pomoću pomagala, kod težih oštećenja sluha, ograničeno je i ne može u potpunosti prenijeti informaciju. Stoga ne iznenađuje činjenica, dokazana nizom studija, kako djeca rano izložena znakovnom jeziku, koji se onda usvaja kao prvi jezik, kasnije ostvaruju bolju govorno-jezičnu komunikaciju (Marschark, 2001; Pribanić, 2001; Israelite i Ewoldt, 1992; prema Snoddon, 2008; Malaia i Wilbur, 2010).

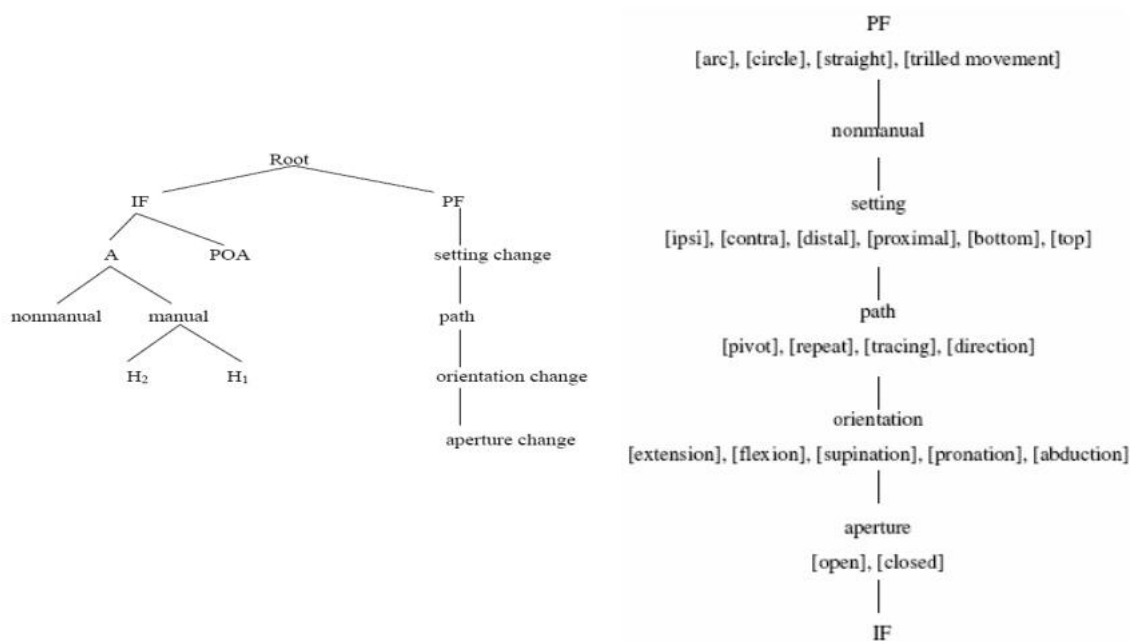
1.2.2. Osnovna obilježja strukture znakovnog jezika

Za potrebe daljnjeg razumijevanja opisa strukture znakovnih jezika te uloge nemanualnih oznaka u gramatici znakovnog jezika, potrebno je pojasniti neke osnovne lingvističke pojmove. Lingvistika, odnosno jezikoslovlje znanstveno je proučavanje humanog jezika i jezične komunikacije, a sastoji se od više pojedinačnih disciplina ovisno o tome kojim se jezičnim razinama bave ili s kojeg gledišta pristupaju. Fonetika je znanstvena disciplina koja se bavi glasovnim obilježjima (i nerazlikovnim i razlikovnim), dok fonologija proučava glasove kao razlikovne jedinice u pojedinom jeziku, kao i u jeziku uopće. Morfologija ili oblikoslovlje proučava najmanje jezične jedinice koje imaju značenje, odnosno morfeme te gramatičke kategorije oblika riječi i načine na koje se izražavaju. Sintaksa, odnosno skladnja, dio je gramatike koji se bavi ustrojstvom i funkcijom gramatičkih konstrukcija (frazu, skupine riječi i rečenice), semantika opisuje značenje u jeziku, dok se prozodija bavi jezičnim obilježjima kao što su naglasak, ritam, glasnoća govora, intonacija itd. (Hrvatska enciklopedija, 2021).

Struktura rječnika ASL-a, koju su opisali Brentari i Padden (2001) primjenjiva je i na ostale znakovne jezike pa i na hrvatski znakovni jezik (Pribanić i Milković, 2012). Korpus rječnika u toj strukturi sastoji se od izvornog i ne-izvornog rječnika, gdje se izvorni rječnik sastoji od jezgre i

klasifikatora. Ne-izvorni rječnik odnosi se na riječi iz govorenog jezika za koje nema dogovorenog znaka te se prilikom komunikacije moraju sricati pomoću ručne abecede. Ručne abecede se sastoje od određenog broja oblika šake te predstavljaju znakove abecede govorenog jezika, dok jezgru čine svi znakovi unutar znakovnog jezika uz, iznimno, neke sricane oblike riječi. Klasifikatori su komponenta za sebe te ujedno i dio jezgre, a čine ih složene predikatne konstrukcije koje nam daju informacije u prostoru o pokretu, poziciji, vrsti i obliku entiteta (Emmorey, 2002).

Nekoliko je modela fonološke strukture u lingvistici znakovnih jezika, od kojih je najcjelovitiji Prozodijski model strukture znaka (Brentari, 1998; prema Šarac Kuhn, Alibašić Ciciliani i Wilbur, 2006), utemeljen na strukturi ASL-a, a primjenjiv i na HZJ.

Slika 1. Prozodijski model fonološke strukture znaka (Brentari, 1998; prema Šarac Kuhn i sur., 2006: 34; 39)

Na Slici 1 prikazan je Prozodijski model strukture znaka gdje se razlikuju dva osnovna dijela: inherentna (eng. *inherent features*, 'IF') i prozodijska obilježja (eng. *prosodic features*, 'PF'). Inherentna obilježja su ona koja se ne mijenjaju tijekom artikuliranja te se pojavljuju simultano: oblik šake, odnosno artikulatorka (eng. *articulator*, 'A') i mjesto artikulacije (eng. *place of articulation*, 'POA'), dok su prozodijska obilježja (eng. *prosodic features*, 'PF') ona koja se

mijenjaju te se artikuliraju sekvencijalno tijekom vremena, a to je pokret (Brentari, 1998; prema Šarac Kuhn i sur., 2006).

Svaki znak može se rastaviti na najmanje razlikovne jedinice – manualne foneme, a čine ih: oblik šake, mjesto artikulacije, vrsta pokreta, orijentacija dlana i nemanualne oznake. Promjena bilo koje od navedenih fonoloških karakteristika rezultira stvaranjem novog znaka odnosno značenja. Kada se dva znaka razlikuju u samo jednoj karakteristici, nazivaju se minimalnim parovima (Šarac Kuhn i sur., 2006).

U istraživanju gramatičke i prozodijske uloge nemanualnih oznaka u znakovnim jezicima, Pfau i Quer (2010) navode kako su leksički određeni izrazi lica usko povezani sa semantičkim značenjem. Tako su u nizozemskom (NGT) i njemačkom znakovnom jeziku (DGS), kao i u mnogim drugima, neki pridjevi obično popraćeni i izrazom lica koji opisuje emocionalno stanje koje taj pridjev predstavlja, primjerice LJUT, SRETAN i sl. No, također, navode i primjer iz katalonskog znakovnog jezika (LSC) gdje nedostatak ili prisutnost određenog izraza lica može definirati minimalni par u znakovnom jeziku. Primjerice znakovi SAŽALITI-SE i ZALJUBITI-SE imaju identičnu manualnu artikulaciju, ali se razlikuju u izrazu lica, npr. SAŽALITI-SE je popraćen tužnim izrazom lica, a ZALJUBITI-SE pozitivnim i opuštenim, što ide u prilog fonološkom značaju nemanualnih oznaka. Minimalne parove u HZJ-u opisivale su Milković i Bradarić-Jončić (2007) te Šarac Kuhn i sur. (2006) koje navode kako su minimalni parovi posebno korisni za demonstriranje lingvističke sustavnosti znakovnih jezika, odvajajući ih na taj način od gesti i neverbalne komunikacije.

Opis fonologije hrvatskog znakovnog jezika započeo je Zimmerman (1986) te su ga nastavile Šarac (2001, prema Pribanić i Milković, 2012), Alibašić (2001), Milković (2005), te Šarac Kuhn i sur. (2006) koje opisuju 44 oblika šake, 35 mjesta artikulacija, koji se nalaze u 4 regije tijela (glava, ruka, torzo i šaka suprotne ruke), 40 vrsta pokreta i 8 skupina nemanualnih oznaka. Nemanualne oznake (na licu, glavi i tijelu) imaju važnu ulogu u lingvistici znakovnih jezika (Anderson i Reilly 1998; Bahan 1996; Baker-Shenk 1983; Wilbur 1991, 1994a, 1994b, 1997, prema Šarac Kuhn i sur., 2006; Pfau i Quer, 2010) te su u HZJ-u grupirane u osam skupina: oblik usta, pogled, položaj obrva, treptaj, pokret glave, kimanje glavom, trešnja glavom, rotacija tijela i naginjanje tijela, što je prikazano na *Slici 2.* (Šarac Kuhn i sur., 2006).

Nonmanual characteristic	Possible forms
mouth shape	1. Mouthings a. articulation of a whole Croatian word simultaneously with a HZJ sign b. partial articulation of a Croatian word simultaneously with a sign 2. Mouth gestures movement of the mouth that is not speech: pursed lips, rounded lips, stretched mouth, stretched mouth with corners up or down
eyegaze	upward downward leftward rightward
position of eyebrows	upward downward
blink	one two or more
head movement	upward downward leftward rightward
head nod/head shake	one two or more
body movement (shift)	leftward rightward
body lean (bl)	
blf	forward
blb	back
blr	right
bll	left
bllr	left-right
sh	shrugs

Slika 2. Nemanualne karakteristike u HZJ-u (Šarac Kuhn i sur., 2006: 67)

Prema Pfau i Queer (2010) nemanualne oznake odnose se na sve jezično-značajne elemente koji se ne izražavaju rukama. Svaka od navedenih nemanualnih oznaka prikazanih na *Slici 2.* ima nekoliko oblika, a ovim radom istražiti će se uloga položaja obrva u gramatici HZJ-a.

1.3. Istraživanja znakovnog jezika

Dokazano je kako se osobe u komunikaciji znakovnim jezikom ne fokusiraju na ruke, već na lice putem kojeg se nemanualno prenose važne gramatičke poruke (Siple 1978; Swisher, Christie i Miller 1989; prema Pfau i Quer, 2010). Nemanualne oznake sveprisutne su u komunikaciji na znakovnom jeziku te ih Pfau i Quer (2010) ističu kao ključni dio znakovnog jezika na gramatičkoj i prozodijskoj razini.

Kao što je već rečeno, nemanualne oznake imaju važnu ulogu u gotovo svim sastavnicama znakovnih jezika te se provode brojna istraživanja koja to i dokazuju. U ovom poglavlju biti će dovoljno navesti samo ona provedena istraživanja koja se bave specifičnom nemanualnom oznakom - položajem obrva i njihovom ulogom.

1.3.1. Uloga položaja obrva u znakovnim jezicima

U ASL-u, ulogu položaja podignutih obrva istraživala je Wilbur (1999) te Wilbur i Patschke (1999), gdje se, pored semantičke i pragmatičke, navodi i sintaktička uloga podignutih obrva u rečenici. Podignute obrve jedno su od sredstava označavanje teme, fokusa i kontrastnog fokusa te se pronalaze u određenim vrstama rečenice. Tako podignute obrve u ASL-u označavaju pogodbene (uvjetne), odnosno te rascijepljene (eng. *cleft*) rečenice. Također su pronađene i u rečenicama s modalnim glagolima, konstrukcijama „*Nije točno da*“ te označavaju da/ne pitanja. Podignute obrve u ulozi označavanja da/ne pitanja u ASL-u također navodi Aarons (1994) i Neidle, Kegl, MacLaughlin, Bahan i Lee (2000; prema Šarac, 2003).

U austrijskom znakovnom jeziku (ÖGS), podignute obrva u ulozi nemanualnog označavanja da/ne pitanja navodi Schalber (2006), uz rijetke slučajeve podizanja obrva i kod pitanja s upitnom zamjenicom. Podignute obrve kod da/ne pitanja navedena su i u britanskom znakovnom jeziku (BSL) (Woll, 1981; Kyle i Woll, 1993, Sutton-Spence i Woll 1998; prema Šarac, 2003), nizozemskom znakovnom jeziku (NGT; Coerts, 1990; 1992; prema Šarac, 2003) te švedskom znakovnom jeziku (SSL; Bergman, 1984; prema Šarac 2003). Što se spuštenih obrva u pitanjima tiče, navode se u nekoliko znakovnih jezika i to kod označavanja pitanja s upitnom zamjenicom i

to u ASL-u (Weast, 2008), BSL-u (Kyle i Woll, 1985; prema Šarac 2003), NGT-u (Coerts, 1994; prema Šarac, 2003) i u SSL-u (Bergman, 1984; prema Šarac, 2003).

Gramatikom izraelskog znakovnog jezika (ISL) bavila se Dachkovsky (2008). Slično kao i kod ASL-a, podignute obrve navela je u ulozi označavanja teme i priloga vremena u rečenici, kao i u ulozi označavanja pitanja, s tim da su obrve podignute i u da/ne pitanjima i u onima s upitnom zamjenicom. Podignute obrve, također, označavaju zavisnu rečenicu u pogodbenim (uvjetnim) rečenicama u ISL-u uz semantičku ulogu u naglašavanju posljedice.

Kroz istraživanje njemačkog znakovnog jezika (DGS), Bross i Hole (2017) preuzimaju kartografski pristup sintaktičkih struktura koji prikazuje kako se više sintaktičke opcije, kao što su govorni čin, evaluacija te epistemička modalnost izražavaju prvenstveno nemanualnim oznakama i to glave i lica (obrva). Podignute obrve u DGS-u navode kod da/ne pitanja, dok su spuštene obrve nemanualna oznaka pitanja s upitnom zamjenicom. Podignute i spuštene obrve također bilježe i kod evaluacijskih izraza te epistemičke modalnosti (nužnost i mogućnost).

Klomp (2019) istražuje gramatiku nizozemskog znakovnog jezika (NGT) te navodi podignute obrve u ulozi označavanja pogodbenih rečenica, s tim da se u većini slučajeva pojavljuju kod zavisne rečenice, ali postoje i oni gdje se protežu i na glavnu rečenicu, što se može objasniti pragmatičkom ulogom. Usporedbom NGT-a i talijanskog znakovnog jezika (LIS) bavio se Brunelli (2011) koji zaključuje kako se nemanualno označavanje teme te imperativne i upitne rečenice pokazuje sličnosti u oba jezika. Podignutim obrvama označava se tema u rečenici kao i da/ne pitanje, dok se pitanje s upitnom zamjenicom označava spuštenim obrvama i u NGT-u i LIS-u. Imperativne konstrukcije se u LIS-u označavaju spuštenim obrvama uz širom otvorene oči, dok se u NGT-u imperativi označavaju spuštanjem obrva uz škiljenje očiju.

Sze (2011) navodi ulogu podignutih obrva u hong-kongškom znakovnom jeziku (HKSL) kod mjesnih i vremenskih rečenica, ali i kod označavanja fokusa i kontrastnog fokusa. Također ih navodi i u ulozi usporedbe dvije stvari u rečenici i/ili izdvajanju jedne od više njih.

Kimmelman, Imashev, Mukushev i Sandygulova (2020) istražuju afektivnu te ulogu položaja obrva u gramatici u kazahstansko-ruskog znakovnog jezika (KRSL) te utvrđuju kako položaj obrva zasigurno ima ulogu u izražavanju osjećaja, ali i označavanju da/ne pitanja.

1.3.2. Položaj obrva u hrvatskom znakovnom jeziku

U istraživanjima gramatike HZJ-a opisani su brojni jezični elementi kao što su fonološki parametri (Šarac, 2001, Šarac Kuhn i sur., 2006), a od nemanualnih to su uloga naginjanja tijela (Alibašić, 2001), specifični oblici i pokreti usta (Marcaš, 2013; Marcaš i Milković, 2013), specifični pokreti usta kod svršenih i nesvršenih glagola (Dukić, 2011) itd.

Podignute obrve u HZJ-u opisala je Slamić (2015) te istaknula njihovu ulogu u označavanju teme i fokusa u rečenicama, ali i u uvjetnim i upitnim rečenicama te u pragmatici i prozodiji. Pitanja u HZJ-u opisale su Šarac (2003), Šarac i Wilbur (2006) te Šarac i sur. (2006) pri čemu su podizanje obrva prepoznale kao jedan od načina nemanualnog označavanja upitne rečenice. Šarac (2003) ističe kako je upotreba nemanualnih oznaka, kao što je podizanje obrva, jedini način razlikovanja upitne od izjavne rečenice te navodi kako su obrve uglavnom u podignutom položaju i kod da/ne pitanja i kad onih s upitnom zamjenicom.

Negacijske strukture opisala je Hrastinski (2010) koja od nemanualnih oznaka bilježi odmahivanje glavom u funkciji označavanja negacije u rečenici. Spuštanje obrva kod komparacije i intenzifikacije pridjeva uočila je Korunek (2012), opisujući pridjeve u HZJ-u. Spuštene obrve kod intenzifikacije pridjeva zabilježila je i Marcaš (2013). Osim pridjeva, istraženi su i prilozi vremena i načina (Mikšić, 2014), gdje se podizanje obrva navodi kao jedna od najčešćih nemanualnih oznaka označavanja priloga vremena, dok kod priloga načina podignute obrve nisu zabilježene.

Istraživanjem reda riječi, odnosno sintaksom u hrvatskom znakovnom jeziku bavile su se Milković (2005), Milković i Bradarić-Jončić (2007) te Milković, Bradarić-Jončić, i Wilbur (2006; 2007). Definirajući red riječi SPO (subjekt-predikat-objekt) kao osnovni red riječi u HZJ-u, Milković je primijetila kako nemanualne oznake imaju značajnu pragmatičku, ali i sintaktičku ulogu, gdje podignute obrve navodi u funkciji nemanualnog označavanja teme, fokusa i kontrastnog fokusa u rečenici, dok spuštene obrve bilježi kod predikata u fokusa. Modalnost u hrvatskom znakovnom jeziku istraživala je Mladina (2020) te zaključuje kako se epistemička i aletička modalnost izražavaju simultanom proizvodnjom manualnih znakova i nemanualnih oznaka koje uključuju podignute i spuštene obrve, oči i pokrete glavom.

Imperative je u HZJ-u istražila Borčić (2020) navodeći četiri vrste imperativa: naredbu, dopuštenje, objašnjenje i savjet. Pri tome je istaknula nemanualne oznake kao razlikovno obilježje, i to spuštene (namrštene) obrve u izražavanju naredbi te podignute obrve u izražavanju objašnjenja. Također je zaključila kako su dobiveni rezultati usporedivi s istraživanjima imperativa u drugim znakovnim jezicima.

Pored navedene Slamić (2015) i njezine sintaktičke analize uloge podignutih obrva u hrvatskom znakovnom jeziku, nije bilo drugih radova koji su se bavili isključivo istraživanjem uloge položaja obrva u gramatici hrvatskog znakovnog jezika. U navedenim istraživanjima HZJ-a položaj obrva i njegova uloga nije bio cilj, već se u rezultatima istraživanja različitih jezičnih kategorija i sredstava pojavljuju kao značajne.

2. Problem i cilj rada

Kako se sve više i u Hrvatskoj osvještava i ističe važnost i potreba ranog uvođenja znakovnog jezika, ali i uloga znakovnog jezika u odgoju i obrazovanju gluhe djece, tako se javlja i potreba za opisom strukture i gramatike HZJ-a. Lingvističkim istraživanjima jača se status HZJ-a kao pravog i prirodnog sustava komunikacije gluhih osoba, što omogućava prijeko potrebnu dvojezičnu i dvokulturalnu (re)habilitaciju te odgoj i obrazovanje gluhe djece (Milković i Pribanić, 2012).

Sustavnim će opisom gramatike biti omogućen razvoj kvalitetnijih programa edukacija iz HZJ-a namijenjenih stručnjacima u (re)habilitacijskom i odgojno-obrazovnom procesu i, najvažnije, roditeljima i članovima obitelji, gdje kroz odnos roditelj-dijete rani komunikacijski razvoj i počinje. Znakovni jezici, jednako kao i govoreni, imaju svoju lingvističku strukturu. U nekoliko je istraživanja HZJ-a do sada spomenut položaj obrva kao dio nemanualnih signala u strukturi znaka, ali su samo podignute obrve i njihova uloga bile predmetom zasebnog istraživanja (Slamić, 2015).

Stoga je cilj rada bio ispitati ulogu položaja obrva u gramatici HZJ-a. Na taj način će se dati prijeko potrebni doprinos opisu gramatike HZJ-a i potpomoći razvoj programa rane intervencije usmjerene na obitelj te razvoj odnosa i komunikacije između gluhe djece i čujućih roditelja te drugih članova obitelji i zajednice u kojoj gluha djeca odrastaju.

U skladu s ciljem, postavljena su sljedeća problemska pitanja:

1. Razlikuje li se uloga podignutih obrva u hrvatskom znakovnom i govorenom jeziku?
2. Razlikuje li se uloga spuštenih obrva u hrvatskom znakovnom i govorenom jeziku?
3. U kojim se vrstama rečenica javljaju spuštene/podignute obrve?
4. Koja je uloga podignutih obrva u hrvatskom znakovnom jeziku?
5. Koja je uloga spuštenih obrva u hrvatskom znakovnom jeziku?

3. Metode rada

3.1. Uzorak

U istraživanju su sudjelovale 2 osobe, od toga jedna čujuća ženska osoba fluentna u HZJ-u (CODA - *child of deaf adults*), čija je kronološka dob u vrijeme prikupljanja podataka 35 godina, te jedna čujuća ženska osoba bez znanja HZJ-a, kronološke dobi 36 godina.

3.2. Način prikupljanja podataka

Za potrebe ovoga rada analiziran je video materijal koji se sastoji od dva dijela. Prvi dio materijala je dio korpusa podataka prethodno prikupljenih za potrebe istraživanja HZJ-a, u okviru projekta Osnove gramatike HZJ-a (2004.-2009.). Pri prikupljanju podataka ispitivačica je putem PowerPoint prezentacije prezentirala rečenice na engleskom jeziku čujućoj osobi, fluentnoj u HZJ-u, koja ih je prevodila na HZJ. Prikupljeno je 97 minuta video materijala koji je zabilježen digitalnom video kamerom.

Drugi dio materijala ciljano je sastavljen kako bi se usporedila frekvencija i izmjena položaja obrva u HZJ-u i hrvatskom govorenom jeziku (HJ). U tu svrhu, izdvojen je određeni broj rečenica iz prethodno navedenog materijala te je prezentiran, također u obliku PowerPoint prezentacije, osobi bez znanja HZJ-a, koja ih je izgovarala na hrvatskom govorenom jeziku. Prikupljeno je 10 minuta video materijala koji je zabilježen digitalnom video kamerom.

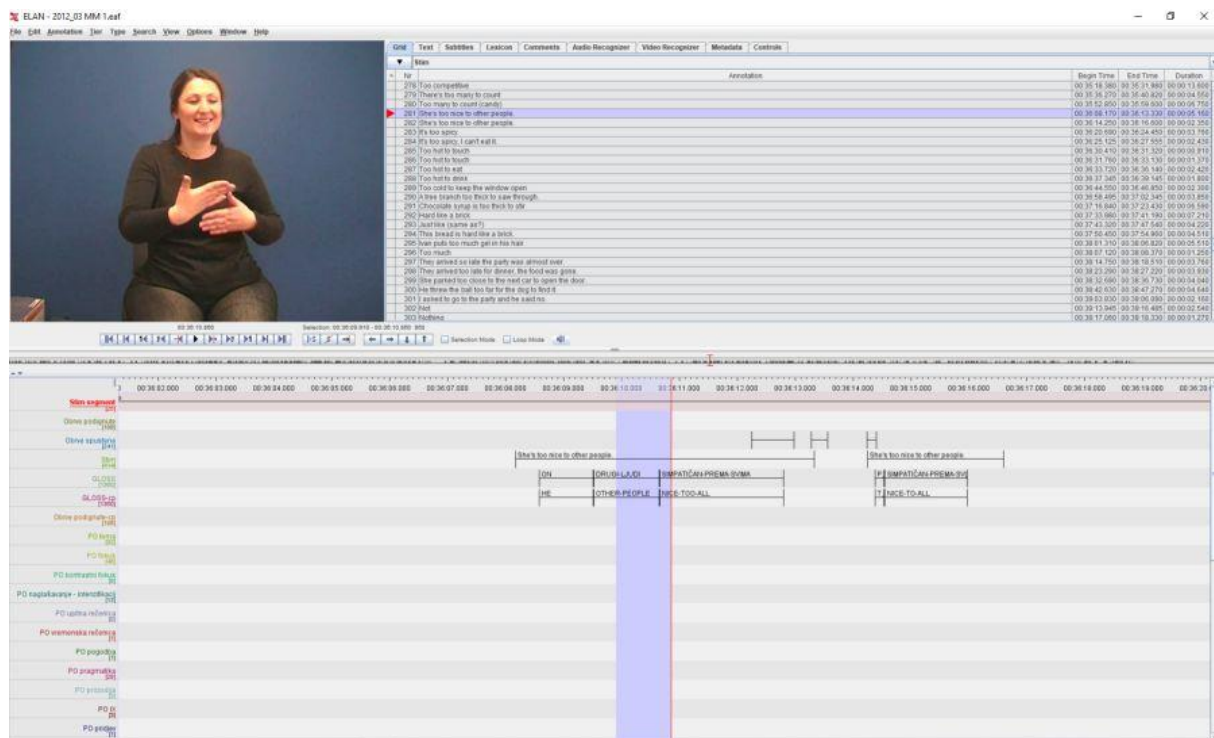
3.3. Opis ispitnog materijala

Prvi dio ispitnog materijala sastojao se od 560 prezentiranih konstrukcija, od čega je 350 rečenica, a 230 riječi koje se pojavljuju izolirano (121) ili kao spoj riječi (109). Od 350 rečenica, u ovom istraživanju obrađeno je njih 323, od čega su većinom rečenice izvan konteksta.

Drugi dio ispitnog materijala sastojao se od 41 rečenice, od kojih su sve obrađene. Kriterij po kojem su rečenice izdvojene iz prvog dijela materijala bio je sveobuhvatnost, što znači da je vođeno računa o tome da se obuhvate rečenice različitih vrsta te one u kojima dolazi do izmjene položaja obrva kako bi se ista mogla usporediti u HZJ-u i HJ-u.

3.4. Metode obrade podataka

Video materijal je obrađen u ELAN programu (EudicoLinguisticAnnotator 4.8.1.). ELAN je specijalizirani program za obradu video i audio materijala koji se koristi za lingvističku analizu znakovnih jezika. Video materijal je analiziran u ELAN-u na način da su prvo označene sve rečenice i sve riječi odnosno znakovi te je za svaki znak zapisan *glos*, što je pisana riječ na hrvatskom jeziku koja odgovara značenju znaka. Primjer transkripcije video materijala u ELAN programu prikazan je na *Slici 3*.

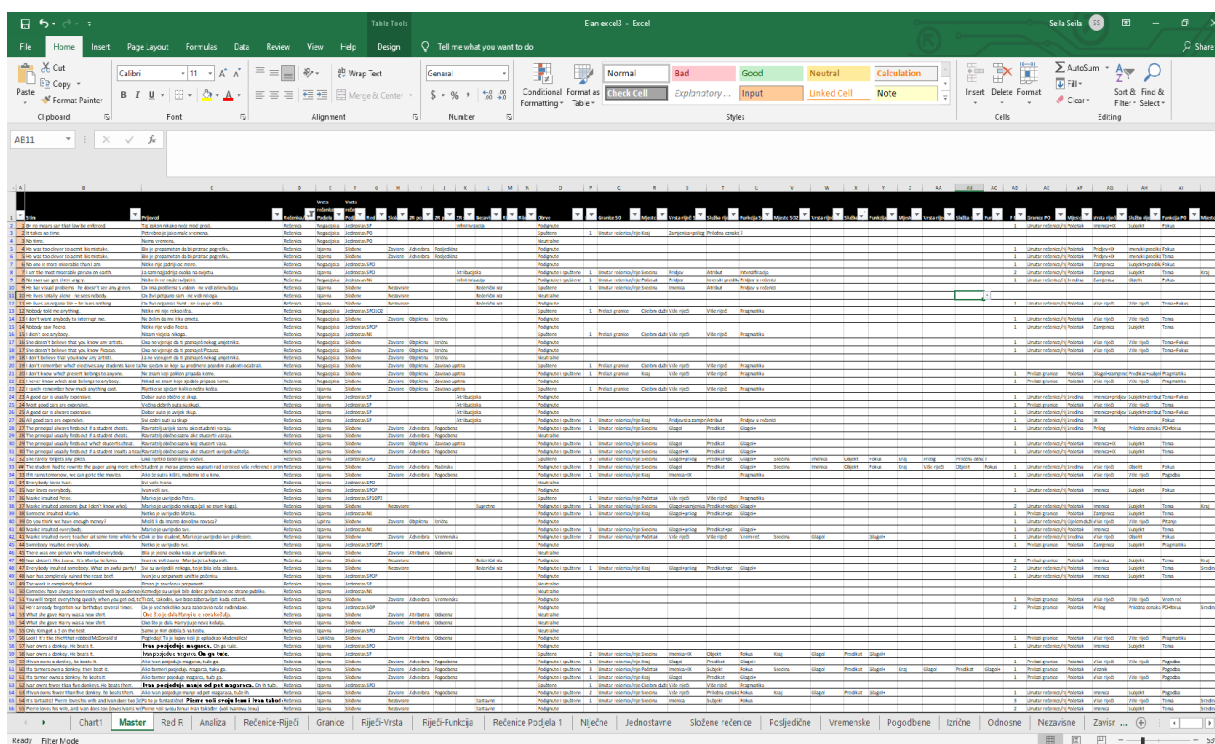

Slika 3. Primjer transkripcije video materijala u ELAN programu

Za potrebe ovog istraživanja posebno je označen i kategoriziran položaj obrva u znakovatelja: podignute obrve i spuštene obrve. Obrve u neutralnom položaju nisu se posebno označavale. Video materijal snimljen na HJ-u također je obrađen u ELAN programu tako da je, na jednak način, označen položaj obrva ispitanice, a radi usporedbe s istim rečenicama na HZJ-u.

Za analizu rečenica korišten je Microsoft Office Excel program, verzija 16.0.1. Sve rečenice analizirane su i razvrstane unutar glavne tablice i to prema različitim kriterijima koristeći opciju

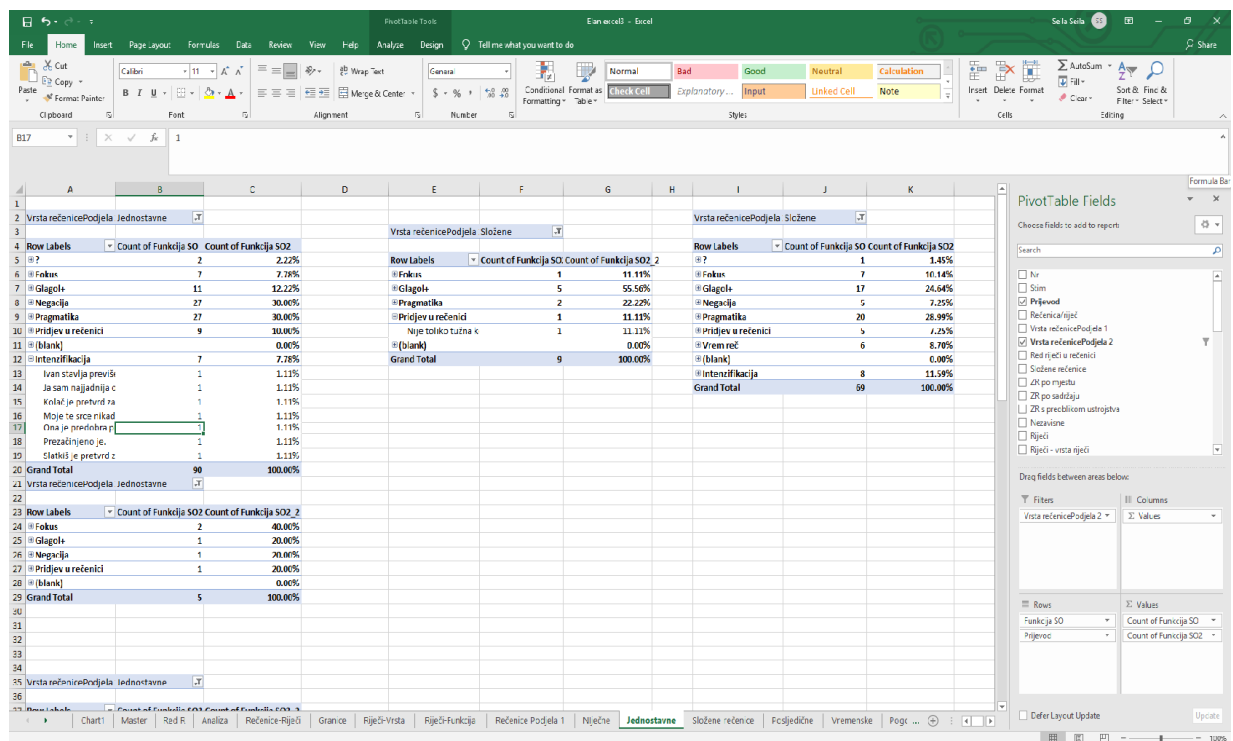
padajućeg izbornika, a radi kasnije lakšeg analiziranja. Svaka rečenica označena je prema položaju obrva u rečenici, vrsti rečenice prema različitim podjelama, granicama podizanja ili spuštanja obrva, vrsti riječi u rečenici, službi riječi u rečenici, mjestu podizanja ili spuštanja obrva u rečenici, frekvenciji te predloženoj ulozi podizanja ili spuštanja obrva. Kako je u pojedinim rečenicama položaj obrva izmijenjen nekoliko puta, posebno je analizirana svaka izmjena. U glavnoj tablici analizirane su i izolirane riječi te spojevi riječi i to prema vrsti riječi, položaju obrva, mjestu te granicama podizanja i spuštanja obrva. Primjer obrade materijala u Microsoft Office Excel programu prikazan je na *Slici 4*.

Slika 4. Primjer obrade podataka u Microsoft Office Excel programu

Pored osnovne analize u Excelu, korištena je i opcija izrade zaokretnih tablica koje služe sažimanju i analizi podataka te prikazu usporedbi, uzoraka i trendova u podacima. Zaokretna tablica je tehnika obrade podataka koja sažima podatke opsežnije tablice (u ovom slučaju iz glavne tablice unutar koje su razvrstane rečenice). Ovaj sažetak može uključivati zbrojeve, prosjeke ili druge statistike, koje zaokretna tablica smisleno grupira. Ona uređuje i sortira statističke podatke kako bi se skrenula pozornost na određene informacije. To dovodi do brzog

pronalaženja podataka i činjenica, što takve tablice čini integralnim dijelom za analizu podataka. Primjer obrade podataka u zaokretnim tablicama prikazan je na *Slici 5*.

Slika 5. Primjer obrade podataka u Zaokretnim tablicama

Koristeći podatke iz glavne tablice, izrađeno je 215 zaokretnih tablica. U zaokretnim tablicama analiziran je položaj i predložena uloga promjene položaja obrva u odnosu na vrstu rečenice, vrstu riječi, službu riječi u rečenici, granice te mjesto promjene položaja obrva. Tamo gdje je osnovna usporedba pokazala značajnije rezultate, prionulo se detaljnijoj analizi na način da su se posebno dovodile u odnos različite varijable, primjerice položaj obrva i granice tog položaja kod određene vrste rečenica i slično. U radu su prikazane samo one tablice u kojima je bilo značajnijih trendova podizanja, odnosno spužtanja obrva.

Rečenice iz video materijala snimljenog na HJ-u, razvrstane su unutar zasebne tablice prema istom principu u Microsoft Excel programu iz koje su, također, izrađene zaokretne tablice radi usporedbe frekvencije, mjesta i granica promjene položaja obrva u HJ-u i HZJ-u. Dobiveni podaci obrađeni su deskriptivnom analizom.

4. Rezultati i rasprava

Glavni cilj ovog istraživanja bio je ispitati ulogu položaja obrva u HZJ-u te dati doprinos ranoj intervenciji opisom jednog dijela njegove gramatike – nemanualnih oznaka. Kako je promjena položaja obrva obilježje i govorenog jezika, postavlja se pitanje ima li istu ulogu kao i u znakovnom jeziku. Kako bi se dao odgovor na to pitanje, uspoređeno je ukupno 41 rečenica na HJ-u s istim rečenicama na HZJ-u što je prikazano u *Tablici 1*.

Tablica 1
Usporedba rečenica s obzirom na položaj obrva u HZJ-u i HJ-u

Položaj obrva	HZJ		HJ	
	N1	%	N2	%
Neutralne	7	17,07	17	41,46
Podignute	19 (27)	46,34	19	46,34
Spuštene	7 (15)	17,07	5	12,20
Podignute i spuštene	8	19,51	0	0,00
Ukupno	41	100,00	41	100,00

U *Tablici 1*, stupac N1 odnosi se na broj rečenica na HZJ-u s obzirom na položaj obrva, dok je broj rečenica na HJ-u prikazan u stupcu N2. Prilikom analize, rečenice su razvrstane prema položaju obrva u 4 kategorije: neutralne, podignute, spuštene te podignute i spuštene obrve. Bitno je napomenuti kako su u kategoriji podignute, odnosno, spuštene obrve, one rečenice u kojima se obrve *samo* podižu, odnosno, *samo* spuštaju. Pored takvih rečenica, postoji i kategorija onih u kojima se obrve *i podižu i spuštaju* te su kao takve posebno označene. Time je ukupan broj rečenica u kojima se obrve podižu, odnosno spuštaju, onaj kada im se pribroji broj rečenica iz kategorije *Podignute i spuštene* što je u tablici prikazano u zagradama. Iz tablice je vidljivo kako se i podignute i spuštene obrve češće javljaju u HZJ-u, nego u HJ-u, dok je i podizanje i spuštanje u istoj rečenici zabilježeno čak 8 puta u HZJ-u, a niti jednom u HJ-u. Obrve se spuštaju čak tri puta češće u HZJ-u nego u HJ-u, a značajan je i broj neutralnog položaja obrva, koji je češći u HJ-u, nego u HZJ-u. Tome ide u prilog i frekvencija podizanja i spuštanja obrva, koja je prikazana u *Tablicama 2 i 3*.

Tablica 2
Usporedba frekvencije spuštenih obrva u HZJ-u i HJ-u

SO	HZJ		HJ	
Broj pojavljivanja u rečenici	f1	%	f2	%
1	13	65,00	5	100,00
2	4 (2x2)	20,00	0	0,00
3	3 (1x3)	15,00	0	0,00
Ukupno	20	100,00	5	100,00

Tablica 3
Usporedba frekvencije podignutih obrva u HZJ-u i HJ-u

PO	HZJ		HJ	
Broj pojavljivanja u rečenici	f1	%	f2	%
1	26	92,86	18	90,00
2	2 (1x2)	7,14	2 (1x2)	10,00
3	0	0,00	0	0,00
Ukupno	28	100,00	20	100,00

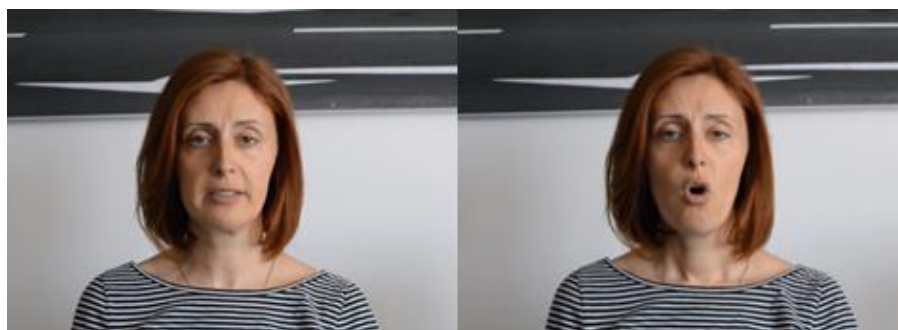
U navedenim tablicama f1 označava frekvenciju spuštavanja/podizavanja obrva u HZJ-u, a f2 frekvenciju spuštavanja/podizavanja obrva u HJ-u. Kod općenite usporedbe frekvencije podignutih/spuštenih obrva u HZJ-u i HJ-u potrebno je promatrati samo ukupan *f* broj, dok je unutar same tablice posebno prikazana frekvencija podizavanja/spuštanja obrva unutar iste rečenice te njihova usporedba u HZJ-u i HJ-u. Iz toga je vidljivo kako su kod, primjerice, spuštenih obrva u dvije rečenice u HZJ-u zabilježena po dva spuštavanja, što znači da je $f=4(2 \times 2)$, dok su u jednoj rečenici zabilježena čak tri spuštavanja te je $f=3(1 \times 3)$. Rezultati pokazuju kako je u znakovnom jeziku izmjena neutralnih/spuštenih/podignutih obrva puno češća nego u govorenom jeziku, pogotovo što se tiče frekvencije spuštenih obrva koja je kod HZJ-a $f=20$, a kod HJ-a $f=5$. Također je zamijećeno češće višestruko spuštavanje obrva u istoj rečenici u HZJ-u, dok u HJ-u nije zabilježeno niti jedan slučaj rečenica s dva ili tri spuštavanja obrva u ovom uzorku. Istražujući ulogu podignutih obrva u HZJ-u, Slamić (2015) je uočila kako se podignute obrve češće javljaju u znakovnom nego u govorenom jeziku, što potvrđuju i rezultati ovog istraživanja. Na *Slikama 6.* i *7.* prikazana je usporedba položaja obrva kod iste rečenice na HZJ-u i HJ-u, gdje je na *Slici 6.* prikazana rečenica na HZJ-u, dok je na *Slici 7.* prikaz iste rečenice na HJ-u.

po

so

Slika 6. MOJ NOVI IX UČENIK IX NOVI STUDENT++ JA NE OCJENA-PET
Obično ne dajem ocjenu pet novim studentima.

Slika 7. *Obično ne dajem ocjenu pet novim studentima.*

Na *Slici 6.* vidljivo je kako su obrve podignute na početku rečenice te spuštene na kraju rečenice. Kod iste rečenice na HJ-u obrve su u neutralnom položaju cijelom dužinom iskaza, što je prikazano na *Slici 7.* Na jednak način je uspoređeno i mjesto u rečenici gdje se obrve podižu ili spuštaju, kao to i prelaze li granice ili se zadržavaju unutar rečenice, no tu nisu uočena neka značajnija zapažanja. Iz prikazanih rezultata može se zaključiti kako promjena položaja obrva u HZJ-u i HJ-u nema istu ulogu jer je vidljivo kako se položaj obrva češće izmjenjuje u HZJ-u nego u HJ-u što je posebno naglašeno kod spuštanja obrva, koje se javljaju čak četiri puta češće u HZJ-u.

4.1. Opće karakteristike položaja obrva u HZJ

4.1.1. Položaj obrva kod izoliranih riječi

Kako se ispitni materijal sastojao od 560 prezentiranih konstrukcija, od čega se jedan dio odnosi na rečenice (350), a drugi na riječi (230) koje se pojavljuju izolirano (121) ili kao spoj riječi (109), najprije će biti predstavljeni rezultati analize koja se odnosi na analizirane riječi. Položaj obrva u izoliranim riječima i spojevima riječi prikazan je u *Tablicama 4 i 5*.

Tablica 4
Položaj obrva kod izoliranih riječi

Izolirana riječ		
Položaj obrva	N	%
Neutralne	82	67,77
Podignute	8	6,61
Spuštene	31	25,62
Podignute i spuštene	0	0,00
Ukupno	121	100,00

Tablica 5
Položaj obrva kod spojeva riječi

Spoj riječi		
Položaj obrva	N	%
Neutralne	61	55,96
Podignute	9	8,26
Spuštene	37	33,94
Podignute i spuštene	2	1,83
Ukupno	109	100,00

Tablica 4 prikazuje položaj obrva u izoliranim riječima, dok *Tablica 5* prikazuje položaj obrva u spojevima dvije ili više riječi. Iako je zamijećeno češće javljanje spuštenih obrva i kod izoliranih i kod spojeva riječi, teško je samo na temelju tih rezultata donijeti bilo kakav zaključak. Zbog toga je dodatno analizirana promjena položaja obrva u odnosu na vrstu riječi, što je prikazano u *Tablici 6*.

Tablica 6

Položaj obrva u izoliranim riječima i spojevima riječi s obzirom na vrstu riječi

Vrsta riječi	Položaj obrva				Ukupno
	NO	PO	PISO	SO	
Izolirana riječ	82	8		31	121
Čestica	1				1
Glagol	9			5	14
Imenica	2	3		3	8
Pridjev	52	4		17	73
Prijedlog	3				3
Prilog	13	1		6	20
Zamjenica	2				2
Spoj riječi	61	9	2	37	109
Glagol+prilog	7	1		1	9
Pridjev+imenica	12	3		6	21
Prilog+pridjev	10	2	2	13	27
Prilog+prilog	16			4	20
Više riječi	16	3		13	32
Ukupno	143	17	2	68	230

U *Tablici 6* prikazane su sve zabilježene vrste riječi s obzirom na položaj obrva, gdje NO označava neutralne, PO podignute, SO spuštene te PISO podignute i spuštene obrve. Kategorija *više riječi* se odnosi na onaj spoj riječi koji se sastoji od više od dvije riječi te u tim slučajevima nije određivana vrsta riječi. Od 121 izolirane riječi, čak su 73 pridjeva, gdje najčešće bilježimo neutralne obrve i to u 52 slučaja. Iako nisu svi primjeri izoliranih pridjeva kasnije upotrijebljeni i u analiziranim rečenicama, uočeno je spuštanje obrva kod onih koji jesu, o čemu će više biti riječ kod opisa uloge spuštavanja obrva u HZJ-u. Spuštene se obrve u spojevima riječi često nalaze kod kombinacije priloga i pridjeva, o čemu će, također, biti više riječi kasnije u tekstu.

4.1.2. Položaj obrva u rečenicama

Za prikaz općih karakteristika položaja obrva u rečenicama, obrađene su 323 rečenice te je zabilježeno i posebno analizirano svako spuštanje i podizanje obrva, a oni primjeri u kojima se određene varijable nisu mogle svrstati pod određenu kategoriju, označene su u tablicama kao nekategorizirane (NK). U *Tablici 7* prikazan je broj rečenica u kojima je zabilježeno podizanje, spuštanje ili i podizanje i spuštanje obrva u istoj rečenici.

Tablica 7
Položaj obrva u rečenicama

Rečenice		
Položaj obrva	N	%
Neutralne	66	20,43
Podignute	98 (157)	30,34
Spuštene	100 (159)	30,96
Podignute i spuštene	59	18,27
Ukupno	323	100,00

Broj N se odnosi na broj rečenica iz uzorka u kojima su obrve u neutralnom položaju, samo se podižu, samo spuštaju ili se i podižu i spuštaju u istoj rečenici. Iz tablice je vidljivo kako je najviše onih rečenica u kojima se obrve samo podižu (30,34%) ili samo spuštaju (30,96%), dok su obrve u neutralnom položaju u svega 20,43% slučajeva iz čega proizlazi da u ukupno 79,57% slučajeva dolazi do izmjene položaja obrva u rečenicama. Ukupan broj rečenica u kojima su zabilježene podignute/spuštene obrve dobiven je pribrojavanjem rečenica u kojima se obrva i podižu i spuštaju te je naveden u zagradama.

Za svaku izmjenu položaja obrva u rečenicama označeno je mjesto izmjene te trajanje/protezanje, odnosno prelaze li podignute/spuštene obrve granice rečenice ili se zadržavaju unutar nje. Najprije ćemo se dotaknuti *frekvencije* podignutih, odnosno spuštenih obrva. Ukoliko je u rečenicama bilo više od jednog pojavljivanja podignutih/spuštenih obrva, svako je pojavljivanje posebno označeno i posebno analizirano. *Tablica 8* prikazuje koliko se često podižu obrve u pojedinim rečenicama.

Tablica 8
Frekvencija podizanja obrva u rečenicama

PO		
Broj pojavljivanja	f	%
1	125	64,77
2	56 (28x2)	29,02
3	12 (4x3)	6,22
Ukupno	193	100

U *Tablici 8* *f* broj odnosi se na frekvenciju podizanja obrva u rečenicama, odnosno na broj rečenica u kojima je zabilježeno jedno, dva ili najviše tri podizanja obrva. U jednoj rečenici

zabilježena su najviše tri podizanja obrva, s tim da je najviše rečenica u kojima je po samo jedno podizanje. Od ukupno 323 rečenice, u 157 su zabilježene podignute obrve, od čega je u 125 rečenica, podizanje zabilježeno samo jednom, u 28 rečenica su obrve podignute dva puta, a u 4 rečenice obrve su podignute čak tri puta, što čini ukupno 193 podizanja obrva. Što se frekvencije spuštanja obrva tiče, rezultati su prikazani u *Tablici 9*.

Tablica 9
Frekvencija spuštanja obrva u rečenicama

SO		
Broj pojavljivanja	f	%
1	145	82,22
2	20 (10x2)	11,11
3	12 (4x3)	6,67
Ukupno	177	100,00

U jednoj rečenici zabilježena su najviše tri spuštanja obrva, s tim da je najviše rečenica u kojima je po samo jedno spuštanje. Od ukupno 159 rečenica u kojima su pronađene spuštene obrve, u njih 145 spustile su se samo jednom, u 10 rečenica obrve su spuštene dva puta, a u 4 rečenice su se obrve spustile 3 puta, što je ukupno 177 spuštanja obrva. Kada usporedimo *Tablice 8 i 9*, vidimo da se spuštene obrve češće pojavljuju samo jednom u rečenici (82,22%) nego podignute obrve (64,77%). Također, podignute obrve se skoro tri puta češće pojavljuju dva puta u rečenici (29,02%), nego spuštene obrve (11,11%).

Pored frekvencije, položaj obrva u rečenicama analiziran je i s obzirom na mjesto pojavljivanja u rečenici, odnosno podižu/spuštaju li se obrva na početku, u sredini, na kraju ili se protežu dužinom cijele rečenice. Najčešća mjesta podizanja/spuštanja obrva u rečenicama prikazana su u *Tablicama 10 i 11*.

Tablica 10
Mjesto podizanja obrva u rečenici

PO		
Mjesto	f	%
Cijelom dužinom	16	8,29
Početak	94	48,70
Sredina	60	31,09
Kraj	23	11,92
Ukupno	193	100,00

Tablica 10 prikazuje mjesto podizanja obrva u rečenici, gdje se *f* odnosi na broj podizanja obrva cijelom dužinom rečenice, na početku, u sredini i na kraju rečenice. Obrve se najčešće podižu na početku rečenice, zatim u sredini te nešto rjeđe na kraju ili se protežu dužinom cijele rečenice. Na isti način analizirano je mjesto spuštanja obrva koje je prikazano u *Tablici 11*.

Tablica 11
Mjesto spuštanja obrva u rečenicama

SO		
Mjesto	f	%
Cijelom dužinom	33	18,64
Početak	29	16,38
Sredina	62	35,03
Kraj	53	29,94
Ukupno	177	100,00

Jednako kao i u prethodnoj tablici, *f* se odnosi na broj spuštanja obrva u odnosu na mjesto pojavljivanja u rečenici. Za razliku od podignutih obrva, koje se najčešće bilježi na početku rečenice, spuštene obrve se najčešće javljaju u sredini (35,03%), zatim na kraju rečenice (29,94%), a u 18,64% slučajeva protežu se cijelom dužinom rečenice. Više o mjestu podizanja/spuštanja obrva u rečenici s obzirom na ulogu koju na tom mjestu najčešće imaju, biti će riječ u opisu uloga podizanja/spuštanja obrva u rečenicama.

Od općih karakteristika položaja obrva u rečenicama preostalo je još samo prikazati prelaze li podizanja/spuštanja obrva granice rečenica ili se češće zadržavaju unutar njih. *Tablica 12* prikazuje usporedbu granica protezanja podignutih i spuštenih obrva u rečenicama.

Tablica 12
Usporedba granica protezanja položaja obrva u rečenicama

Rečenice	PO		SO	
	N1	%	N2	%
Prelazi granice rečenice	41	26,11	41	25,79
Unutar granica rečenice	116	73,89	118	74,21
Ukupno	157	100,00	159	100,00

I podignute i spuštene obrve češće se zadržavaju unutar granica rečenice, i to u više od 70% slučajeva, pri čemu se N1 odnosi na broj rečenica u kojima se obrve podižu, a N2 na one u

kojima se spuštaju. Granice protezanja položaja obrva u rečenicama jedan su od razlučujućih faktora u određivanju uloge položaja obrva u rečenicama o čemu će biti više riječi dalje u raspravi.

4.2. Položaj obrva u rečenicama s obzirom na vrstu rečenice

Sve analizirane rečenice detaljno su razvrstane prema vrstama. S obzirom na priopćajnu svrhu, rečenice se dijele na izjavne, upitne i usklične, a prema sadržaju koji izriču mogu biti jesne ili niječne. Rečenice se također dijele prema sastavu na jednostavne i složene, a složene dalje na nezavisnosložene i zavisnosložene rečenice. Zavisnosložene rečenice dijele se na dva načina i to prema sadržaju i mjestu uvrštavanja zavisne rečenice u glavnu (Silić i Pranjković, 2007). Iako analizirani video materijal nije sadržavao sve vrste rečenica prema navedenim podjelama, uočeni su i opisani određeni obrasci pojavljivanja podignutih/spuštenih obrva u obuhvaćenima. Položaj obrva u rečenicama s obzirom na njihovu priopćajnu svrhu prikazan je u *Tablici 13*.

Tablica 13
Položaj obrva u izjavnim, upitnim i uskličnim rečenicama

Vrste rečenice	Položaj obrva				
	NO	PO	SO	PISO	Ukupno
Izjavna	66	92	99	59	316
Upitna		3	1		4
Usklična		3			3
Ukupno	66	98	100	59	323

Tablica 13 prikazuje broj izjavnih, upitnih i uskličnih rečenica s obzirom na položaj obrva. Od 316 izjavnih rečenica, gotovo je isti broj onih u kojima se obrve samo podižu ili spuštaju. Zanimljivo je kako su u tri od četiri upitne rečenice obrve podignute, a u jednoj spuštene te su u sve tri usklične rečenice zabilježene podignute obrve. Od ukupno 323 rečenice u uzorku, čak je 316 izjavnih rečenica te su značajnosti položaja obrva u tim rečenicama detaljnije opisane kroz daljnju analizu.

4.2.1. Usklične rečenice

Uskličnom rečenicom se iskazuje naglašeni osjećajni odnos govornika prema njenom sadržaju (Barić i sur., 2005). U sve tri usklične rečenice obrve su podignute, od toga su u jednoj obrve

podignute iznad više riječi u rečenici, a u dvije cijelom dužinom rečenice. Primjer usklične rečenice prikazan je na *Slici 8*.

po

Slika 8. PAZI IX-to SKLIZAK

Pazi, pod je sklizak!

Navedeni primjer prikazuje uskličnu rečenicu s nemanualnim oznakama podizanja obrva koje se protežu dužinom cijele rečenice.

4.2.2. Upitne rečenice

Pitanje je preoblika gramatičkog ustrojstva rečenice kojom se sadržaj rečeničnog ustrojstva postavlja kao upit. Uz upitnu intonaciju, pitanja se mogu izreći i upitnim česticama, upitnim zamjenicama, upitnim priložima te zamjениčkim i priložnim izrazima (Barić i sur., 2005). Istražujući pitanja u HZJ-u, Šarac Kuhn i Wilbur (2006) razlikuju da/ne pitanja (eng. *polar questions*) od sadržajnih pitanja, odnosno pitanja s upitnom zamjenicom (eng. *content questions/wh-questions*) gdje zamjećuju promjenu položaja obrva u ulozi nemanualnog označavanja pitanja u HZJ-u. Od 4 primjera upitnih rečenica, u 3 su zabilježene podignute obrve, dok su obrve spuštene u jednom primjeru. Primjer podizanja obrva kod upitne rečenice prikazan je na *Slici 9*.

po

Slika 9. TI MISLITI TI MI DOVOLJNO NOVAC DOVOLJNO
Misiš li da imamo dovoljno novaca?

U navedenom primjeru uočavamo podignute obrve dužinom cijele rečenice, uz drugu nemanualnu oznaku - spuštanje brade. Također primjećujemo kako podignute obrva prelaze granice, i na početku i na kraju rečenice.

4.2.3. Niječne rečenice

S obzirom na to je li nijekanjem preobličeno gramatičko ustrojstvo, rečenice mogu biti niječne ili potvrdne (Barić i sur., 2005). Od 323 rečenice, 106 ih je niječnih, a 217 potvrdnih. U *Tablici 14* prikazan je položaj obrva kod niječnih rečenica.

Tablica 14
Položaj obrva u niječnim rečenica

Niječne rečenice		
Položaj obrva	n	%
Neutralne	24	22,64
Podignute	30 (47)	28,30
Spuštene	35 (52)	33,02
Podignute i spuštene	17	16,04
Ukupno	106	100,00

Od ukupno 106 niječnih rečenica, 24 ih je s neutralnim obrvama, u 30 se pojavljuju samo podignute obrve, a u 35 rečenica su obrve samo spuštene. U nešto manjem broju niječnih

rečenica (17) obrve su i podignute i spuštene. Broj u zagradi u tablici odnosi se na ukupan broj svih niječnih rečenica u kojima su zabilježene podignute, odnosno spuštene obrve kad im se pribroje one u kojima su obrve i podignute i spuštene. Primjer spuštenih obrva u niječnoj rečenici prikazan je na *Slici 10*, dok je primjer podignutih obrva u niječnoj rečenici prikazan na *Slici 11*.

so
Slika 10. ŽENA NE GLEDA TV
Žena ne gleda TV.

po
Slika 11. NE ZNATI IX NIŠTA NE ZNATI
Nije znao ništa.

U slučaju spuštanja obrva u prikazanom primjeru niječne rečenice (*Slika 10*), obrve se spuštaju kod kombinacije predikata i objekta te ne prelaze granice rečenice. Podignute obrve zabilježene u niječnoj rečenici (*Slika 11*) protežu se dužinom cijele rečenice.

4.2.4. Rečenice prema sastavu

Kao što je već rečeno, osim navedenih vrsta i podjela, rečenice se razvrstavaju i prema drugim kriterijima. Jedan od njih je i sastav rečenice prema kojem ih dijelimo na jednostavne i složene (Silić i Pranjković, 2007). Jednostavne rečenice su one koje nisu polazište sklapanja i koje se svojom strukturom sastoje od osnovnih dijelova gramatičkog ustrojstva. Sklapanje rečenica je preoblika kojim se više rečenica pod određenim uvjetima sklapa u jednu rečenicu. Takva rečenica zove se složena, a one rečenice od kojih je sklopljena nazivaju se ishodišne rečenice (Barić i sur., 2005). Usporedba položaja obrva u jednostavnim i složenim rečenicama prikazana je u *Tablici 15*.

Tablica 15
Položaj obrva u jednostavnim i složenim rečenicama

Vrsta rečenice	Položaj obrva				
	NO	PO	SO	PISO	Ukupno
Prema sastavu					
Jednostavne	45	52 (71)	71 (90)	19	187
Složene	21	46 (86)	29 (69)	40	136
Ukupno	66	98	100	59	323

Od 323 rečenice, 187 ih je jednostavnih, a 136 složenih. Zanimljivo je kako se u jednostavnim rečenicama najčešće pojavljuju spuštene, a u složenim, podignute te podignute i spuštene obrve, što nam govori kako u složenim rečenicama češće dolazi do izmjene položaja obrva. U prilog tome ide i 45 jednostavnih rečenica sa zabilježenim neutralnim položajem obrva.

Od 136 složenih rečenica, 87 ih je zavisno, a 49 nezavisno složenih. Zavisno složene rečenice dijele se prema mjestu uvrštavanja u glavnu i prema sadržaju, što je posebno analizirano s obzirom na položaj obrva u rečenici. Kod položaja obrva u nezavisno složenim rečenicama nisu primijećena značajnija zapažanja.

Kod zavisno složenih rečenica se rečenična granica među ishodišnim rečenicama potpuno ukida te se jedna rečenica uvrštava u ustrojstvo druge. Rečenica u koju se uvrštava druga rečenica naziva se glavna, a ona koja se uvrštava zove se zavisna rečenica (Barić i sur., 2005). Prema mjestu na koje se zavisna rečenica uvrštava u glavnu razlikuju se predikatne, subjektne, objektne i adverbne rečenice, od kojih je najviše adverbni (31) i objektnih (31) rečenica, no značajnijeg zapažanja položaja obrva nije bilo.

Prema sadržaju, zavisnosložene rečenice mogu biti odnosne, mjesne, načinske, vremenske, uzročne, namjerne, posljedične, pogodbene, dopusne, izrične, zavisno upitne i zavisno zahtjevne (Barić i sur., 2005). U *Tablici 16* prikazane su rečenice podijeljene prema sadržaju uvrštavanja zavisne rečenice u glavnu s neutralnim, podignutim, spuštenim te podignutim i spuštenim obrvama.

Tablica 16

Položaj obrva u zavisno složenim rečenicama s obzirom na sadržaj uvrštavanja

Vrsta rečenice Prema sadržaju uvrštavanja	Položaj obrva				Ukupno
	NO	PO	SO	PISO	
Izrična	7	15	3	5	30
Odnosna	3	2	1	4	10
Pogodbena	1	1		10	12
Posljedična		4	2	2	8
Uzročna		1	2		3
Vremenska		1	3	5	9
Načinska				2	2
Zavisno-upitna		2	2	2	6
Višestruko složena	1	1	1	2	5
NK		1	1		2
Ukupno	12	28	15	32	87

Prilikom razvrstavanja rečenica prema sadržaju uvrštavanja, zabilježeno je najviše izričnih (30), zatim pogodbenih (12), odnosnih (10), vremenskih (9) i posljedičnih rečenica (8). Za one vrste rečenica, kod kojih je uočeno značajnije podizanje/spuštanje obrva, učinjena je detaljnija analiza.

Pogodbene (uvjetne) rečenice

Pogodbenim rečenicama se izriče uvjet pod kojim se ostvaruje sadržaj izrečen u glavnoj rečenici (Barić i sur., 2005). Od 12 pogodbenih rečenica, u čak 10 su obrve i podignute i spuštene, a u jednoj samo podignute. Od toga su u 8 rečenica obrve podignute iznad zavisne rečenice ili njezinog dijela, dok je u ostalim slučajevima riječ o podizanju obrva u glavnoj rečenici. Spuštene obrve u pogodbenim rečenicama najčešće su zabilježene kod glagola u rečenici. Primjer pogodbene rečenice prikazan je na *Slici 12*.

po
so
 Slika 12. IX SUTRA KIŠA JA IX KINO IX

Ako će sutra kišiti, možemo u kino.

U navedenom primjeru primjećujemo kako su obrve podignute iznad zavisne rečenice, dok su iznad glavne rečenice obrve spuštene. Također, i podignute i spuštene obrve zadržavaju su unutar granica rečenice.

Vremenske rečenice

Vremenska rečenica je ona zavisna rečenica koja se prema glavnoj odnosi kao priložna oznaka vremena prema svom predikatu (Barić i sur., 2005). Položaj obrva u vremenskim rečenicama prikazan je u *Tablici 17*.

Tablica 17
Položaj obrva u vremenskim rečenicama

Vremenske rečenice		
Položaj obrva	n	%
Neutralne	0	0,00
Podignute	1 (6)	11,11
Spuštene	3 (8)	33,33
Podignute i spuštene	5	55,56
Ukupno	9	100,00

Prema *Tablici 17*, u jednoj vremenskoj zavisno složenoj rečenici se obrve samo podižu, u 3 rečenice se obrva samo spuštaju, dok se u 5 rečenica obrve i podižu i spuštaju. Iako je zabilježeno kako se obrve podižu u 6 vremenskih rečenica, podignute obrve iznad zavisne rečenice

pronalazimo u samo dvije rečenice, dok spuštene obrve u zavisnoj rečenici pronalazimo u 6 primjera. Primjer vremenske rečenice s podignutim obrvama prikazan je na *Slici 13*.

po

Slika 13. TI BUDUĆNOST STAR TI ISTO BRZO ZABORAVITI+++
Ti ćeš, također, sve brzo zaboravljati kada ostariš.

U navedenom se primjeru podignute obrve javljaju iznad zavisne rečenice, dok je u glavnoj neutralan položaj obrva. Primjer spuštenih obrva u vremenskoj rečenici prikazan je na *Slici 14*.

so

Slika 14. F-R-A-N-K-S-I-N-A-T-R-A IX-on GLAS IX SLABITI IX PRESTATI PJEVATI GOTOVO
Kada mu je glas oslabio, Frank Sinatra je prestao pjevati.

U ovom primjeru obrve su spuštene iznad zavisne rečenice („*Kada mu je glas oslabio*“), dok je u ostatku rečenice neutralan položaj obrva. Podignute obrve u vremenskim rečenicama navodi i Slamić (2015) i to u ulozi označavanja priloga vremena, teme i fokusa.

Položaj obrva u ostalim zavisno složenim rečenicama

Odnosna rečenica se pridružuje imenicama, zamjenicama, priložima i prijedlozima u glavnoj rečenici te proširuje njihov sadržaj (Barić i sur., 2005). U 10 odnosnih rečenica pronađene su obrve u svim položajima, ali značajnih zapažanja nije bilo.

Posljedična rečenica se uvrštava u glavnu kao priložna oznaka načina koja iskazuje posljedicu koja proizlazi iz glavne rečenice (Barić i sur., 2005). Kod većine posljedičnih rečenica pojavljuju se podignute obrve u glavnoj rečenici čija će se uloga raspraviti kroz opis uloge podizanja obrva u označavanju teme i fokusa u rečenici.

Izrična rečenica uvrštava se u glavnu kao dodatni sadržaj neke riječi. Po mjestu svog uvrštavanja u glavnu, mogu biti subjekte ili objektne (Barić i sur., 2005). Položaj obrva u izričnim rečenicama prikazan je u *Tablici 18*.

Tablica 18
Položaj obrva u izričnim rečenicama

Izrične rečenice		
Položaj obrva	n	%
Neutralne	7	23,33
Podignute	15 (20)	50,00
Spuštene	3 (8)	10,00
Podignute i spuštene	5	16,67
Ukupno	30	100,00

U više od 50,00% analiziranih izričnih rečenica zabilježene su podignute obrve, dok se u spuštene obrve pronalaze u samo nekoliko njih. Uloga podignutih obrva u izričnim rečenicama također će biti objašnjenja u poglavljima opisa nemanualnog označavanja teme i fokusa. Kod ostalih vrsta zavisno složenih rečenica nisu zabilježena značajnija zapažanja.

4.3. Položaj obrva u rečenici s obzirom na vrstu i službu riječi

U *Tablici 19* prikazana je analiza podignutih obrva u rečenici s obzirom na vrstu riječi, dok *Tablica 20* prikazuje podignute obrve s obzirom na službu riječi u rečenici. U nekim je slučajevima zabilježeno podizanje obrva iznad kombinacije dvije vrste riječi što je posebno navedeno, a u onim situacijama gdje su obrve podignute iznad kombinacije tri i više riječi, nije se posebno navodila vrsta i služba svake riječi.

Tablica 19
Podignute obrve s obzirom na vrstu riječi u rečenici

PO		
Vrsta riječi	f	%
Čestica	1	0,52%
Broj	1	0,52%
Glagol	8	4,15%
Glagol+prilog	6	3,11%
Glagol+zamjenica	3	1,55%
Imenica	37	19,17%
Imenica+glagol	5	2,59%
Imenica+IX	10	5,18%
Imenica+pridjev	4	2,07%
IX	4	2,07%
IX+prilog	2	1,04%
Pridjev	5	2,59%
Pridjev+IX	3	1,55%
Prilog	21	10,88%
Veznik	1	0,52%
Više riječi	68	35,23%
Zamjenica	13	6,74%
NK	1	0,52%
Ukupno	193	100,00

Tablica 20
Podignute obrve s obzirom na službu riječi u rečenici

PO		
Služba riječi	f	%
Apozicija	2	1,04
Atribut	5	2,59
Imenski predikat	4	2,07
Objekt	10	5,18
Predikat	7	3,63
Predikat+objekt	4	2,07
Predikat+pril. oznaka	4	2,07
Predikat+subjekt	3	1,55
Priložna oznaka	19	9,84
Subjekt	51	26,42
Subjekt+atribut	4	2,07
Subjekt+pril. oznaka	2	1,04
Subjekt+predikat	4	2,07
Više riječi	65	33,68
NK	9	4,66
Ukupno	193	100,00

Podignute obrve u rečenici najčešće se javljaju kod kombinacije više riječi, gdje zbog ograničenja unosa opcija padajućeg izbornika u Microsoft Excel programu te opsežnosti mogućih kombinacija nije navedena vrsta i služba riječi u rečenici. U tim primjerima radi se o isključivo jednom podizanju obrva i to najčešće na početku rečenice te o podizanju obrva dužinom cijele rečenice, o čemu će biti raspravljeno kroz opis uloga podignutih obrva.

Kao što je vidljivo u tablicama, obrve se često podižu kod imenica (19,17%), priloga (10,88%) i zamjenica (6,74%), od čega je najčešće riječ o subjektu (26,42%), priložnoj oznaci (9,84%) i objektu (5,18%). Kod spuštenih obrva u rečenici s obzirom na vrstu i službu riječi, situacija je nešto drugačija. Analizu spuštenog položaja obrva u rečenicu s obzirom na vrstu i službu riječi prikazuju *Tablice 21 i 22.*

Tablica 21
Spuštene obrve s obzirom na vrstu riječi u rečenici

SO		
Vrsta riječi	f	%
Čestica	1	0,56
Glagol	34	19,21
Glagol+imenica	9	5,08
Glagol+IX	2	1,13
Glagol+prilog	15	8,47
Glagol+zamjenica	4	2,26
Imenica	12	6,78
Imenica+IX	5	2,82
Imenica+pridjev	4	2,26
Imenica+prilog	1	0,56
Pridjev	20	11,30
Pridjevska zamjenica	1	0,56
Prilog	6	3,39
Više riječi	57	32,20
Zamjenica	4	2,26
Zamjenica+prilog	1	0,56
NK	1	0,56
Ukupno	177	100,00

Tablica 22
Spuštene obrve s obzirom na službu riječi u rečenici

SO		
Služba riječi	f	%
Atribut	4	2,26
Imenski predikat	22	12,43
Objekt	9	5,08
Predikat	36	20,34
Predikat+objekt	14	7,91
Predikat+pril. oznaka	11	6,21
Priložna oznaka	7	3,95
Subjekt	10	5,65
Subjekt+pril. oznaka	1	0,56
Subjekt+predikat	5	2,82
Više riječi	53	29,94
NK	5	2,82
Ukupno	177	100,00

I spuštene se obrve u rečenici najčešće pojavljuju kod kombinacije više riječi gdje se radi o isključivo jednom spuštanju u rečenici. Također je primijećeno kako se najčešće protežu dužinom cijele rečenice, ali mogu biti i na kraju, u sredini i na početku rečenice. U tim slučajevima spuštene obrve uglavnom češće prelaze granice rečenice te će njihova uloga biti detaljnije objašnjena u poglavlju uloge podignutih obrva. Prema tablicama, obrve se često spuštaju kod glagola u rečenici (19,21%) i kombinacije glagola i drugih vrsta riječi, a često su zabilježene i kod pridjeva (11,30%). Što se služe riječi u rečenici tiče, u slučajevima kada je određena, najčešće je riječ o predikatu (uključujući i imenski predikat; 32,77%) i kombinacijama predikata i objekta (7,91%) ili predikata i priložne oznake (6,21%). Zamijećen je i određeni broj subjekata (5,65%) sa spuštenim obrvama, ali i objekata (5,08%) te manji broj priložnih oznaka (3,95%) i atributa (2,26%).

4.4. Uloga podignutih obrva u rečenici

U ovom poglavlju opisane su zapažene uloge nemanualne oznake podizanja obrva u rečenici proizašle iz prethodno prikazanih podataka. Najprije će se izdvojiti one rečenice kod kojih je zaključeno da podizanje obrva nemanualno označava ili može označavati određenu vrstu rečenice, a zatim će se raspraviti i svaka od zapaženih uloga podizanja obrva u rečenici.

4.4.1. Razlikovanje (vrste) rečenica

Usklične rečenice

Iako je samo jedan primjer usklične rečenice, nije ga na odmet spomenuti. U primjeru usklične rečenice, prikazanom na *Slici 8* (str.35), obrve su podignute dužinom cijelog iskaza što se može pretpostaviti, ali ne i zaključiti, da je u ulozi nemanualnog označavanja usklične rečenice, ali i prozodije, odnosno naglašavanja i upozoravanja, što bi u hrvatskom govorenom jeziku bio ekvivalent glasnom govoru. Prozodijsku ulogu podignutih obrva u HZJ-u uočila je i Slamić (2005).

Upitne rečenice

Iako su samo dva primjera da/ne pitanja, podignute obrve u tim slučajevima u skladu su s istraživanjem nemanualnog označavanja pitanja u HZJ-u (Šarac Kuhn i Wilbur, 2006), što je potvrdila i Slamić (2015). Šarac Kuhn i Wilbur (2006) zabilježile su podizanje obrva i kod pitanja s

upitnom zamjenicom i to uz nemanualnu oznaku podizanja brade, što u ovom istraživanju nije zabilježeno.

Niječne rečenice

Kao što smo vidjeli u *Tablici 14* (str.36), vrlo je često zabilježeno podizanje obrva u niječnim rečenicama. Kako bi jasnije odredili koju ulogu podizanje obrva ima u tim rečenicama, analizirano je svako podizanje s obzirom na službu riječi u rečenici što je prikazano u *Tablici 23*.

Tablica 23

Podignute obrve u niječnim rečenicama s obzirom na službu riječi

Niječne rečenice		
Služba riječi	f	%
Atribut	2	3,57
Objekt	4	7,14
Predikat	3	5,36
Predikat+pril. oznaka	2	3,57
Predikat+subjekt	4	7,14
Predikat+objekt	1	1,79
Priložna oznaka	2	3,57
Subjekt	14	25,00
Više riječi	24	42,86
Ukupno	56	100,00

Obrve se u niječnim rečenicama najčešće podižu kod više riječi u rečenici (42,86%) u kojim slučajevima nije određivana služba za svaku riječ posebno te kod subjekta (25,00%) u rečenici. U većini slučajeva radi se o podizanju obrva na početku te rjeđe u sredini rečenice, što će detaljnije biti objašnjeno u opisu nemanualnog označavanja teme i fokusa u rečenici.

Podignute obrve su, također, primijećene u konstrukciji „*Nije točno da*“ koju posebno ispituju Wilbur i Patschke (1999) u istraživanjima ASL-a. U jedinom primjeru takve konstrukcije niječne rečenice, pojavile su se podignute obrve, što je potvrdila i Slamić (2015). U ovom slučaju riječ je o stavljanju dodatnog naglaska (fokusa), odnosno težine na ono što se niječe. Tako rečenice „*Ivan nije doktor*“ i „*Nije točno da je Ivan doktor*“ prenose istu informaciju, ali je u drugoj rečenici dodatno stavljen naglasak na negaciju u svrhu negiranja netočnog prijedloga, npr: „*Ivan je*

doktor“. Iako je uzorak premalen za donošenje zaključaka, možemo reći kako su podignute obrve u konstrukciji „Nije točno da“ usporedive s rezultatima istraživanja ASL-a.

Pogodbene (uvjetne) rečenice

Od ukupno 13 podizanja obrva u pogodbenim rečenicama, uloga nemanualnog označavanje pogodbe podignutim obrvama navedena je u njih 8. U *Tablici 24* prikazane su zapažene uloge podignutih obrva u pogodbenim rečenicama.

Tablica 24
Uloga podignutih obrva u pogodbenim rečenicama

Pogodbene rečenice		
Uloga PO	f	%
Fokus	1	7,69
Priložna oznaka	2	15,38
Pogodba	8	61,54
Tema	2	15,38
Ukupno	13	100,00

Potrebno je napomenuti kako se u nekim rečenicama obrve podižu dva puta, s tim da u takvim slučajevima podizanja obrva nemaju nužno istu ulogu. To znači da obrve, podignute dva puta u istoj rečenici, mogu označavati pogodbu i, primjerice, temu ili fokus. Iako podignute obrve u ulozi nemanualnog označavanja pogodbe sa sigurnošću možemo odrediti u 8 primjera, vrlo je vjerojatno kako imaju ulogu označavanja pogodbe u zavisno složenim rečenicama, što je u istraživanju uloge podignutih obrva u HZJ-u zabilježila i Slamić (2015), a u ASL-u Wilbur i Patschke (1999). Pored toga, podignute obrve u pogodbenim rečenicama zabilježene su i u ISL-u (Dachovsky, 2008) te u HKSL-u (Sze, 2011).

4.4.2. Tema

Prema obavijesnom ustrojstvu, neki rečenični dijelovi nose više, a neki manje obavijesti, što ovisi o kontekstu i situaciji. Tema je onaj dio rečenice koji se nadovezuje na već poznato i nosi manje obavijesti, dok je rema onaj dio koji nosi nešto novo i više obavijesti (Barić i sur., 2005). Kako se većina ispitnog materijala sastoji od rečenica izvan konteksta, teško je uvijek točno znati koji dio rečenice nosi već poznatu, a koji novu informaciju, stoga bi istraživanje nemanualnog

označavanja teme i реме u HZJ-u trebalo dodatno provesti na većem uzorku rečenica u kontekstu. Kako bi se jasnije razlučilo nemanualno označavanja teme od fokusa i pragmatike, detaljnije smo je analizirali s obzirom na vrstu i službu riječi u rečenici te mjesto na kojem se najčešće pojavljuje. U *Tablici 25* prikazana je najčešća služba riječi teme u rečenici s nemanualnom oznakom podizanja obrva.

Tablica 25

Podignute obrve u ulozi teme s obzirom na službu riječi u rečenici

Uloga PO	Tema	
Služba riječi	f	%
Atribut	1	1,82
Imenski predikat	1	1,82
Objekt	1	1,82
Predikat	1	1,82
Predikat+objekt	2	3,64
Predikat+subjekt	1	1,82
Subjekt	35	63,64
Subjekt+atribut	1	1,82
Više riječi	11	20,00
NK	1	1,82
Ukupno	55	100,00

Prema podacima iz *Tablice 25*, u nemanualnoj ulozi označavanje teme podignutim obrvama, najčešće pronalazimo subjekt i kombinacije subjekta i drugih službi riječi u rečenici, s tim da treba uzeti u obzir i određeni broj subjekata u kategoriji *više riječi*, gdje nije posebno navedena služba svake od riječi. Značajne podatke pokazuju i *Tablice 26 i 27*, koja prikazuje najčešće mjesto podizanja obrva u ulozi teme te prelaze li granice rečenice ili se zadržavaju unutar njih.

Tablica 26

Podignute obrve u ulozi teme s obzirom na mjesto podizanja obrva

Uloga PO	Tema	
Mjesto	f	%
Početak	44	80,00
Sredina	11	20,00
Ukupno	55	100,00

Tablica 27

Podignute obrve u ulozi teme s obzirom na granice podizanja obrva

Uloga PO	Tema	
Granice	f	%
Prelazi granice	8	14.81%
Unutar rečenice	47	85.19%
Ukupno	55	100.00%

Tema je najčešće subjekt te se u većini slučajeva nalazi na početku rečenice (80,00%). Za razliku od pragmatike, podignute se obrve u ulozi označavanja teme najčešće zadržavaju unutar granica rečenice (85,19%). Tema se često može sastojati i od kombinacije više riječi u rečenici u kojim slučajevima se također najčešće nalazi na početku rečenice. Već je spomenuto i često podizanje obrva na početku, ali i u drugim dijelovima niječnih rečenica koje u tim slučajevima ima ulogu nemanualnog označavanja teme (i/ili fokusa). U rečenici može biti i više od jedne teme, ali nije poznato pojavljuju li se onda podignute obrve na svakoj temi jer je premalen uzorak takvih rečenica. Primjer (1) prikazuje takvu rečenicu.

(1) $\frac{\text{po}}{\text{IX LJUDI-DOĆI}}$ $\frac{\text{po}}{\text{JA KUHATI RIBA}}$ $\frac{\text{po}}{\text{NE JEDAN RIBA IZABRATI}}$

Čak niti jedan komadić ribe nije pojeden.

U navedenom primjeru (1) prikazana je rečenica s dvije teme, gdje prvo podizanje označava prvu temu („*ljudi su došli*“), drugo podizanje označava drugu temu („*ja sam kuhala ribu*“), a treće podizanje označava fokus u rečenici, odnosno stavlja se naglasak na informaciju kako „*niti jedan komadić ribe nije pojeden*“. Podizanje obrva kod teme obično prati i druga nemanualna oznaka - podizanje glave. Primjer podizanja obrva u ulozi označavanja teme prikazan je na *Slici 15*. Ovo je ujedno i primjer nemanualnog označavanja teme u niječnoj rečenici.

po

Slika 15. I-V-A-N IX -on NE DOKTOR IX-on

Ivan nije doktor.

Na *Slici 15.* obrve su podignute na samom početku rečenice i to u službi subjekta. Iz svega navedenog možemo zaključiti kako je jedna od uloga podizanja obrva u rečenici zasigurno nemanualno označavanje teme. Označavanje teme u rečenici nemanualnom oznakom podizanja obrva navodi Milković (2005), prilikom istraživanja reda riječi u rečenici, te potvrđuje i Slamić (2015). Dobiveni rezultati usporedivi su i s rezultatima istraživanja u ASL-u (Wilbur i Patschke, 1999).

4.4.3. Fokus

Podignute obrve vrlo su često uočene iznad onih dijelova rečenice na koje se stavlja poseban naglasak. Fokus, odnosno rečenični naglasak, u HJ-u je pojačan izgovor one riječi u rečenici koja je najvažnija za razumijevanje poruke (Barić i sur., 2005).

Kada su jednoj rečenici obrve podignute više puta, u većini slučajeva radi se o nemanualnom označavanju teme i fokusa. Kod fokusa je, također, često uočeno spuštanje ili nagnjanje glave prema dolje ili u stranu. Primjer takve rečenice prikazan je na *Slici 16.*

po
po
 Slika 16. P-ierre IX-on VOLJETI NJEGOVA ŽENA IX IX-on I-van IX-on ISTO VOLJETI NJEGOVA
 ŽENA IX VOLJETI IX-ona

Pierre voli svoju ženu i Ivan također.

Na slici su prikazana dva podizanja obrva u rečenici, prvo u ulozi teme (P-ierre), a drugo u ulozi nemanualnog označavanja fokusa u rečenici (I-van IX-on). Kod fokusa, u ovom slučaju subjekta u rečenici, obrve su podignute, ali je također uočeno i spuštanje glave bradom prema dolje. Detaljni pregled službe riječi podignutih obrva u ulozi označavanja fokusa u rečenici prikazuje *Tablica 28*.

Tablica 28

Podignute obrve u ulozi fokusa s obzirom na službu riječi u rečenici

Uloga PO	Fokus	
Služba riječi	f	%
Apozicija	2	4,26
Atribut	4	8,51
Imenski predikat	2	4,26
Objekt	9	19,15
Predikat	4	8,51
Predikat+pril. oznaka	1	2,13
Priložna oznaka	3	6,38
Subjekt	12	25,53
Subjekt+predikat	1	2,13
Više riječi	7	14,89
NK	2	4,26
Ukupno	47	100,00

Kod pregleda službe riječi u rečenici na koju je stavljen fokus, primjećujemo kako se najčešće radi o subjektu (25,53%) te objektu (19,15%), ali i predikatu, atributu te ostalim službama navedenim u tablici. U sljedećem primjeru (2) fokus je na objektu u rečenici (M-arija IX-ona) te se nalazi u sredini rečenice.

po

(2) I-van VIDJETI M-arija IX-ona RANO OTIĆI

Ivan je vidio Mariju kako odlazi ranije sa zabave (ne Susan).

Radi sigurnijeg razlučivanja teme i fokusa u rečenici, potrebno je prikazati i daljnju analizu podizanja obrva u ulozi označavanja fokusa u odnosu na mjesto pojavljivanja u rečenici. *Tablica 29* prikazuje mjesto podizanja obrva koje označavaju fokus u rečenici.

Tablica 29

Podignute obrve u ulozi fokusa s obzirom na mjesto podizanja obrva

Uloga PO	Fokus	
Mjesto	f	%
Cijelom dužinom	1	2,13
Početak	12	25,53
Sredina	26	55,32
Kraj	8	17,02
Ukupno	47	100,00

Za razliku od teme, fokus je najčešće u sredini, ali može biti i na kraju rečenice, dok podignute obrve u ulozi označavanja teme nisu niti jednom zabilježene na kraju rečenice. I kod teme i kod fokusa (uglavnom kada se radi o subjektu ili objektu u rečenici) često dolazi zamjenica (IX) kod koje se glava spušta bradom prema dolje. Kada se radi o objektu u fokusu, onda su podignute obrve i kod objekta i kod IX, s tim da se kod IX glava spušta dolje, dok kod objekta može biti ili usmjerena prema gore ili u neutralnom položaju.

Kao što je rečeno, podignute obrve kod niječnih rečenica često su u ulozi nemanualnog označavanja teme, ali su zabilježeni i u ulozi označavanja fokusa u rečenici. U primjeru (1) podignute obrve označavaju fokus, dok je negacija izražena znakom NE uz nemanualnu oznaku odmahivanja glavom.

po

(3) IX ZOO-PARK NE JEDAN KROKODIL

Nema čak niti jednog krokodila

Podizanje obrva u ulozi nemanualnog označavanja subjekta i objekta u fokusu navodi Milković (2005), što je potvrđeno rezultatima ovog istraživanja, dok podignute obrve u ulozi nemanualnog označavanja fokusa u ASL-u navodi Wilbur (1997) i Wilbur i Patschke (1999) te Sze u HKSL-u (2011).

Zasigurno se može reći da je uloga podignutih obrva označavanje i teme i fokusa u rečenici. Ovo je ujedno i uloga koju je i najteže razlučiti u samom procesu analiziranja, dok je u nekim slučajevima bilo teško odrediti gdje tema prestaje, a fokus počinje, zbog čega je uvedena kategorija *tema+fokus* zabilježena u 13 slučajeva, gdje u istom podizanju obrva, zbog brzine znakovanja, podignute obrve označavaju i temu i fokus u rečenici. U takvim je primjerima često uočeno i spuštanje glave na fokusu, dok je kod teme glava u neutralnom ili podignutom položaju. Što se službe riječi u rečenici tiče, kod preklapanja teme i fokusa, uvijek je riječ o kombinacijama subjekta i drugih službi riječi. Primjer preklapanja teme i fokusa prikazan je na *Slici 17*.

po

Slika 17. IX-on KUPITI NIŠTA NJEGOV ŽIVOT NJEGOV PRIRODA UZETI++
On živi organski život - ne kupuje ništa.

U ovom primjeru je podizanje obrva kod subjekta i predikata u rečenici (IX-on KUPITI) uz podizanje glave, što označava temu u rečenici. S istim položajem obrva se zatim glava spušta dolje i to kod objekta u rečenici (NIŠTA) što označava fokus.

Priložne oznake u fokusu

Vrsta i služba riječi u rečenici određena je samo u onim slučajevima kada su obrve u podignutom ili spuštenom položaju, dok se kod riječi s neutralnim položajem obrva nije određivala. Prema *Tablici 20* (str. 44), podignute obrve često su zabilježene kod priložnih oznaka u rečenici, gdje se većinom radi o priložnoj oznaci vremena. Priloge vremena i načina opisala je Miškić (2014) te navela kako su podignute i spuštene obrve najčešće nemanualne oznake priloga vremena, dok je spuštene obrve najčešće pronalazila kod priloga načina. Uz podignute ili spuštene obrve, prilozi načina i vremena su često označeni i s drugim nemanulanim oznakama (pokreti usta, tijela, glave, izgovaranje...).

Iako to nije posebno kategorizirano u analizi, primijećeno je kako prilozi nisu uvijek označeni nemanulanim oznakom podizanja obrva, ali je često zabilježeno podizanje obrva kod priloga vremena u rečenici. U tim je slučajevima uglavnom bilo riječ o stavljanju posebnog naglaska na priložnu oznaku iz čega možemo zaključiti kako podignute obrve jesu jedan od načina označavanja priložne oznake vremena koja je u fokusu u rečenici. Podignute obrve u ulozi označavanja priložne oznake vremena u fokusu prikazane su na *Slici 18*.

Slika 18. SUTRA IX-I-van OTKAZ
Ivan će sutra dobiti otkaz.

U primjeru na *Slici 18* obrve su podignute kod priložne oznake vremena u fokusu koja se ujedno nalazi na početku rečenice. Tu je također zamijećena i druga nemanualna oznaka označavanja fokusa – spuštanje glave. Što se tiče drugih vrsta priložnih oznaka, u uzorku je zabilježen i jedan slučaj nemanualnog označavanja priložne oznake količine u fokusu što je prikazano u primjeru na *Slici 19*.

po *Slika 19.* NEKOLIKO PUTA IX-on ZABORAVITI++ NAŠ ROĐENDAN IX-on po NEKOLIKO PUTA
ZABORAVITI++

On je već nekoliko puta zaboravio naše rođendane.

U ovom slučaju ista se priložna oznaka količine u fokusu navodi dva puta, od kojih su obadva popraćena nemanualnom oznakom podizanja obrva.

Kontrastni fokus

Kontrastnim fokusom posebno se naglašava riječ ili skupine riječi koje se razlikuju od onih prethodno spomenutih. Na *Slici 20.* prikazan je primjer kontrastnog fokusa.

po po
Slika 20. I-van IX-on NE-VOLJETI IX-ona J-asna IX-ona NE IX-on VOLJETI M-arija IX-ona
Ivan ne voli Jasnu, Marija je ta koju voli.

Prvo podizanje obrva označava temu u rečenici, a drugo, koje je teže uočljivo zbog podizanja glave, kontrastni fokus s kojim se ističe da dosadašnja saznanja nisu točna. Ovo je, ujedno i jedini primjer kontrastnog fokusa u obrađenom materijalu te bi, za donošenje zaključka, uzorak trebao biti veći. Podizanje obrva u ulozi nemanualnog označavanja kontrastnog fokusa navodi Milković (2005) u HZJ-u te Wilbur (1997) u ASL-u i Sze u HKSL-u (2011).

4.4.4. Maminski govor

U uvodu je već objašnjeno kako se način obraćanja odrasle osobi djeci razlikuje od obraćanja drugoj odrasloj osobi te kako je takav pojednostavljeni i prilagođeni iskaz nazvan maminski govor, pri čemu se prilagođava intonacija rečenice te se iskaz pojednostavljuje, uz česta ponavljanja radi lakšeg razumijevanja. Jedini primjer maminskog govora u ispitnom materijalu pokazuje razliku u

obraćanju odrasloj osobi od obraćanja usmjerenog malome djetetu, što je prikazano na *Slikama 21 i 21*.

Slika 21. IX TAMO NEMA HRANA NIŠTA-NE-OSTATI, SVE NIŠTA-NE-OSTATI, SVE

Nema više hrane.

po

Slika 22. NEMA NEMA NEMA

Nema više.

U navedenim primjerima ispitanica, kod obraćanja odrasloj osobi, koristi kompliciraniji iskaz, bez posebnih naglasaka i podizanja obrva (*Slika 21*), dok su, kod obraćanja djetetu (*Slika 22*), znakovi pojednostavljeni, uz više ponavljanja i podizanje obrva cijelom dužinom iskaza. Iako bi maminski govor u HZJ-u trebalo istražiti na većem uzorku takvih rečenica, možemo potvrditi

postojanje maminskog govora i u HZJ-u, a što je u prethodnom istraživanju navela i Slamić (2015), gdje je zabilježena nemanualna oznaka podizanja obrva cijelom dužinom iskaza.

4.4.5. Pragmatika

Podignute obrve u znakovnom jeziku imaju ulogu u i neverbalnoj komunikaciji koja je dio pragmatike. Pragmatika je jezična disciplina koja istražuje jezično djelovanje. Sintaksa se bavi kombiniranjem znakova, semantika njihovim značenjem, a pragmatika njihovom primjenom i odnosom s korisnicima. Kako bi lakše izdvojili podizanje obrva u pragmatičkoj ulozi od ostalih analizirat će se s obzirom na granice protezanja te mjesto podizanja obrva u rečenici. Uloga označavanja pragmatike podignutim obrvama s obzirom mjesto podizanja obrva prikazana je u *Tablicama 30 i 31*.

Tablica 30

Podignute obrve u ulozi pragmatike s obzirom na granice podizanja obrva

Uloga PO	Pragmatika	
Granice	f	%
Prelazi granice rečenica	22	64,71
Unutar granica rečenice	12	35,29
Ukupno	34	100,00

Tablica 31

Podignute obrve u ulozi pragmatike s obzirom na mjesto podizanja obrva

Uloga PO	Pragmatika	
Mjesto	f	%
Cijelom dužinom	11	32,35
Kraj	7	20,59
Početak	10	29,41
Sredina	6	17,65
Ukupno	34	100,00

Kod *pragmatičke uloge* podizanja obrva primjećujemo kako češće prelaze granice rečenica (64,71%) te se često protežu na cijelu rečenicu bez izmjene položaja obrva (32,35%). Primjer podignutih obrva u pragmatičkoj ulozi prikazan je na *Slici 23*.

po

Slika 23. IX NIŠTA/NITKO IX NIŠTA/NITKO
Nema nikoga tamo.

Podignute obrve u pragmatičkoj ulozi navode se u većini istraživanja o znakovnim jezicima te ih potvrđuje i Slamić (2015) u istraživanju HZJ-a. Osim u neverbalnoj komunikaciji, podignute obrve imaju ulogu i u prozodiji, odnosno intonaciji, što smo vidjeli kod opisa nemanualnog označavanja uskličnih rečenica prikazanog na *Slici 8* (str. 35).

4.5. Uloga spuštenih obrva u rečenici

Dalje će se prikazati zapažene uloge nemanualne oznake spuštanja obrva u rečenici proizašle iz analiziranih podataka. Prije svega će se izdvojiti rečenice kod kojih je zaključeno da spuštanje obrva nemanualno označava ili može označavati određenu vrstu rečenice te će se raspraviti i svaka od zapaženih uloga spuštanja obrva u rečenici.

4.5.1. Razlikovanje (vrste) rečenica

Spuštene obrve u rečenici s obzirom na njenu vrstu prema različitim podjelama značajnije su se istaknule jedino u niječnim rečenicama. Što se upitnih rečenica tiče, od ukupno 4 rečenice, u 3 je zabilježeno podizanje obrva, a u jednoj rečenici su se obrve spustile te bi za donošenje bilo kakvog zaključka o ulozi spuštenih obrva u pitanjima u HZJ-u uzorak trebao biti veći.

Niječne rečenice

Od ukupno 106 niječnih rečenica, u njih 52 su zabilježene spuštene obrve. Kako bi se mogao izvesti zaključak o ulozi nemanualnog označavanja negacije spuštenim obrvama, potrebno je analizirati vrstu i službu riječi te na kojem mjestu u rečenici se obrve spuštaju, kao i prelaze li granice rečenice ili se zadržavaju unutar nje. Detaljan prikaz službe riječi kod koje je zabilježeno spuštanje obrva u niječnim rečenicama prikazuje *Tablica 32*.

Tablica 32

Spuštene obrve u niječnim rečenicama s obzirom na službu riječi		
Niječne rečenice		
Služba riječi	f	%
Imenski predikat	6	10,71
Objekt	3	5,36
Predikat	10	17,86
Predikat+objekt	10	17,86
Predikat+pril. oznaka	2	3,57
Priložna oznaka	2	3,57
Subjekt+predikat	2	3,57
Subjekt	3	5,36
Više riječi	18	32,14
Ukupno	56	100,00

Kako se u rečenicama nijekanje vrlo često izriče predikatom, očekivano je to i služba riječi kod kojih je najčešće zabilježeno spuštanje obrva u niječnim rečenicama. U 53,57% primjera niječnih rečenica obrve su spuštene kod predikata i kombinacija predikata s drugim službama riječi u rečenici, od čega najčešće s objektom (17,86%). Spuštene obrve se često pronalaze i kod kombinacije više riječi u rečenici gdje se nije definirala služba za svaku riječ posebno, no tu je zabilježeno najčešće spuštanje obrva u ulozi označavanja pragmatike i negacije. Također je primijećeno kako uloga označavanje negacije vrlo često prati i upotreba znaka NE, NIŠTA, NITKO uz odmahivanje glavom.

U slučajevima kada se uloga negacije i pragmatike preklapaju, teško ih je razdvojiti te posebno označiti. U primjeru (4) spuštene obrve označavaju negaciju u rečenici, ali bi, također, mogle imati i pragmatičku ulogu kao izražavanje neslaganja ili osjećaja zabrinutosti.

(4) NE TREBATI IX-to JESTI IX-to NE

Ne bi to trebao pojesti.

Kako bi lakše razlučili pragmatičku ulogu spuštenih obrva od nemanualnog označavanja negacije, učinjena je daljnja analiza usporedbe uloge negacije i pragmatike u niječnim rečenicama s obzirom na granicu protezanja spuštenih obrva, a prikazana je u *Tablici 3*

Tablica 33

Granice spuštanja obrva u niječnim rečenicama u ulozi označavanja negacije i pragmatike

Niječne rečenice			
Uloga	Granice		
	Prelazi granice rečenice	Unutar granica rečenice	Ukupno
Negacija	6	21	27
Pragmatika	10	3	13

Od ukupno 27 zabilježenih uloga označavanja negacije u niječnim rečenicama, u čak 21 slučaju se spuštene obrve zadržavaju unutar granica rečenice, dok je kod uloge pragmatike očekivano suprotno. Od 13 zabilježenih uloga pragmatike, u 10 primjera spuštene obrve prelaze granice rečenica. Možemo zaključiti kako spuštene obrve u pragmatičkoj ulozi češće prelaze granice rečenica od spuštenih obrva u ulozi negacije, što može biti i jedan od načina razlikovanja pragmatičke od negacijske uloge u HZJ-u. U onim rečenicama gdje negacija nije iskazana nemanualnom oznakom spuštanja obrva, iskazana je na drugi način i to odmahivanjem glavom, korištenjem znaka NE, NIŠTA, NITKO i sl.

Negacijskim strukturama u hrvatskom znakovnom jeziku bavila se Hrastinski (2010) te zaključila kako se rečenice u HZJ-u mogu nijekati niječnim konstrukcijama ili jednostavnim znakom NE koji prethode glagolu, uz nemanualnu oznaku odmahivanja glavom. Ovim radom su potvrđeni navedeni podatci uz često bilježenje još jedne nemanualne oznake - spuštanja obrva. Iako nije posve jasno u kojim će se slučajevima spuštene obrve pojaviti, zasigurno su jedan od nemanualnih oznaka negacije u rečenicama.

4.5.2. Intenzifikacija

Pridjevi kazuju kakvo je, čije je i od čega je ono što znači riječ uz koju stoje (Silić i Pranjković, 2007). I kod rečenica, ali i kod izoliranih riječi te spojeva riječi, spuštene obrve često su zabilježene kod pridjeva. Kada je riječ o spuštenim obrvama kod izoliranih riječi, uglavnom se radi o pridjevima koji imaju negativnu konotaciju ili bude neugodan osjećaj, kao što su: GORAK, LJUT, MASTAN, TRAGIČAN, TUŽAN i slično, gdje je pretpostavka da se radi o ulozi pragmatike. U takvim je slučajevima, također, zabilježeno i kako spuštene obrve često prelaze granice riječi. Takav izolirani pridjev sa spuštenim obrvama prikazan je u primjeru (5).

SO

(5) BEZOBRAZAN
Bezobrazan, nepristojan

Često nalazimo primjer pridjeva s neutralnim obrvama u izoliranom obliku, dok se kod istog pridjeva, upotrijebljenog u rečenici ili spoju riječi, obrve spuštaju. Kada se radi o spoju riječi, tu je, uglavnom, riječ o kombinaciji priloga i pridjeva, dok je kod pridjeva u rečenici riječ o riječima u službi imenskog predikata ili atributa, o čemu će biti riječ kasnije, a o priložima i pridjevima sa spuštenim obrvama u ulozi intenzifikacije.

Intenzifikacija pridjeva

Intenzifikacija pridjeva provodi se u tri stupnja. Tako je intenziv od pridjeva pametan: jako pametan, a ekscisiv: prepametan. Intenziv se tvori dodavanjem znaka JAKO ispred pridjeva, modifikacijom pokreta i nemanualnim oznakama, dok se kod ekscesiva češće modificira osnovni pokret i dodaje znak PUNO/PREVIŠE (Korunek, 2012). Na *Slikama 24.* i *25.* prikazan je primjer pridjeva SUH te njegov intenziv JAKO SUH.

Slika 24. SUH

Suh

Slika 25. SUH

Jako suh

Na *Slici 24.* prikazan je navedeni primjer pridjeva SUH kod kojeg su, u izoliranom obliku, obrve u neutralnom položaju, dok se intenzifikacija (*Slika 25.*) iskazuje uz spuštanje obrva.

U pridjevima kod spojeva riječi, intenzifikacija se iskazuje uz nemanualnu oznaku spuštanja obrva, ali i kombinacijom priloga (JAKO, PREVIŠE) uz pridjev, čije se značenje intenzivira. U tom slučaju spuštene se obrve mogu pojaviti ili samo kod priloga ili protezati cijelom dužinom kombinacije priloga i pridjeva. Spuštanje obrva nije jedina nemanualna oznaka koja se koristi u

svrhu intenzifikacije. Sljedeći primjer pridjeva SLADAK na *Slici 26.* načina iskazivanja intenzifikacije.

SO
Slika 26. JAKO SLATKO
Jako sladak

U ovom slučaju je intenziv pridjeva SLADAK iskazan kombiniranjem priloga JAKO uz pridjev, gdje su spuštene obrve zabilježene samo kod priloga, dok su kod pridjeva obrve u neutralnom položaju.

Pored uloge intenzifikacije pridjeva u analiziranim spojevima riječi, uočena je ista uloga spuštenih obrva i u rečenicama. Kod intenzifikacije pridjeva u rečenici, primijećeno je često spuštanje obrva iznad pridjeva kod iskazivanja ekscesiva koji se sastoji od prefiksa pre, što je prikazano u primjeru (6).

SO
(6) IX-to SENDVIČ VELIK NE-MOĆI ZAGRISTI

Sendvič je prevelik da bih ga zagrizla.

Od ukupno 15 primjera intenzifikacije pridjeva u rečenicama, čak je u 10 riječ o iskazivanju ekscesiva (PRESVIJETLA, PRETVRD, PREDOBRA..), dok je u ostalim slučajevima riječ o intenzivima (JAKO GLATKA, VRLO SLANA..). Kao i kod spoja riječi, intenzifikacija se može iskazati upotrebom

samo pridjeva uz nemanualne oznake, što je prikazano na primjeru (6) ili kombinacijama znakova, PREVIŠE+pridjev, JAKO+pridjev, kao što je prikazano na *Slici 27*.

$$\frac{\text{po}}{\text{so}} \quad \frac{\text{po}}{\text{NE}}$$
Slika 27. ŠLJIVA IX-to VINO IX-to JA MISLITI ix-to BUDE SLATKO JAKO NE
 Vino od šljiva nije tako slatko koliko smo očekivali.

U rečenici „*Vino od šljiva nije tako slatko koliko smo očekivali.*“ spuštene obrve označavaju intenzifikaciju. Pored spuštenih, u prikazanom primjeru obrve se podižu dva puta u rečenici i to u ulozi označavanja teme te stavljanja naglaska na negaciju na kraju rečenice.

U analiziranom materijalu, obrve su u većini slučajeva iskazivanja intenzifikacije kombinacijom priloga i pridjeva spuštene cijelom dužinom takvog iskaza, ali je zabilježen i slučaj spuštenih obrva samo kod priloga, dok su kod pridjeva obrve u neutralnom položaju. Također je bitno napomenuti kako se spuštene obrve u ulozi intenzifikacije u velikoj većini zadržavaju unutar granica rečenice što razlikuje ulogu intenzifikacije od pragmatike.

Spuštanje obrva, uz ostale nemanualne oznake, u ulozi komparacije i intenzifikacije pridjeva, uočila je Korunek (2012), a u ulozi intenzifikacije pridjeva Marcaš (2013), istražujući specifične pokrete i oblike usta u HZJ-u. Ovim su istraživanjem potvrđene teze o ulozi nemanualnog označavanja intenzifikacije pridjeva spuštenim obrvama. Označavanja komparacije pridjeva spuštenim obrvama zabilježen je u jednom slučaju gdje se radilo o superlativu.

Intenzifikacija priloga

Prilozi su vrsta riječi kojima se izražavaju okolnosti u kojima se ostvaruje radnja, stanje ili zbivanje glagola (Silić i Pranjković, 2007). Kada je riječ o intenzifikaciji, pored pridjeva, primijećeno je spuštanje obrva i u ulozi intenzifikacije priloga.

U većini slučajeva se radi o prilogu uz korištenje prefiksa pre-, kao na primjer PREVIŠE, PREKASNO i sl. Primjer intenzifikacije priloga prikazan je na *Slici 28*.

so

Slika 28. ONI KASNO DOĆI HRANA SVE-DO-ZADNJE
Stigli su prekasno na večeru, hrane više nije bilo.

U navedenom primjeru spuštene obrve označavaju prilog na početku rečenice. Intenzifikaciju priloga nemanualnom oznakom spuštenih obrva uočila je i Miškić (2014) u istraživanju priloga načina i vremena u HZJ-u.

Intenzifikacija imenskog predikata

Predikat u rečenici je ona riječ koja nije uvrštena ni po kojoj drugoj, već je samostalna i neovisna o drugim riječima, što znači da je predikat riječ u rečenici koja sama sebi otvara mjesto. Ovisno o vrsti riječi kojima je izrečen, predikat može biti imenski ili glagolski (Barić i sur., 2005). Predikat u rečenici koji je izrečen imenskom riječju sa sponom ili kopulom zove se *imenski predikat*, gdje predikatno ime može biti imenica, zamjenica, broj, prilog ili pridjev (Barić i sur.,

2005). Prema prethodno navedenoj *Tablici 22* (str. 45), primjećujemo kako su obrve, između ostalog, često spuštene i kod imenskog predikata u rečenici.

Na *Slici 29.* prikazan je već spomenuti primjer pridjeva SUH, ovog puta u rečenici, gdje su uočene spuštene obrva kod pridjeva u službi imenskog predikata.

SO

Slika 29. PLANINA++ IX-tamo ZRAK/KLIMA PLANINA IX-tamo SUHO
Klima u planinama je suha.

U navedenom primjeru spuštenim obrvama označen je imenski predikat i to na kraju rečenice. U ostatku rečenice obrve su u neutralnom položaju. Ako zaključimo da je tu riječ o intenzifikaciji imenskog predikata u onim slučajevima kada je imenska riječ pridjev, onda primjećujemo kako se u velikoj većini takvih slučajeva spuštene obrve zadržavaju unutar granica rečenice te se najčešće nalaze na kraju ili u sredini rečenice, što je prikazano u *Tablicama 34* i *35*.

Tablica 34

Spuštene obrve u ulozi intenzifikacije imenskog predikata s obzirom na granice spuštanja

Uloga SO	Intenzifikacija imenskog predikata	
	f	%
Prelazi granice rečenica	1	8,33
Unutar granica rečenice	11	91,67
Ukupno	12	100,00

Tablica 35

Spuštene obrve u ulozi intenzifikacije imenskog predikata s obzirom na mjesto spuštanja

Uloga SO	Intenzifikacija imenskog predikata	
	f	%
Početak	1	8,33
Sredina	4	33,33
Kraj	7	58,33
Ukupno	12	100,00

Tablica 34 prikazuje granice spuštanja obrva u onim rečenicama gdje je predložena uloga intenzifikacije imenskog predikata, dok je u Tablici 35 navedena uloga dovedena u odnos s mjestom pojavljivanja u rečenici. Pored imenskih predikata, zamijećen je velik broj spuštanja obrva i kod glagolskih predikata u rečenici što se razjasniti dalje u raspravi.

4.5.3. Fokus

Glagolski predikat u fokusu

U analizi je, pored imenskog, vrlo često primijećeno spuštanje obrva i kod glagolskog predikata. U HJ-u, glagole po značenju dijelimo na glagole radnje, zbivanja i stanja (Silić i Pranjković, 2007). Prema navedenoj podjeli, čini se kako su većina glagola, kod kojih se obrve spuštaju, glagoli radnje i to prijelazni, što znači da radnja prelazi na objekt koji može ili ne mora biti izrečen u rečenici.

Glagole je u HZJ-u istraživala Milković (2011), prikazavši sintaktička i semantička svojstva glagola s obzirom na glagolski vid. Milković zaključuje jednostavnu podjelu glagola na jednostavne glagole, glagole sročnosti i glagole prostora te navodi kako se glagolski način i vid ostvaruju mijenjanjem pokreta i nemanualnim oznakama. Nemanualna obilježja glagola u HZJ-u istraživala je Dukić (2011), opisom specifičnih pokreta usta kod svršenih i nesvršenih glagola.

Spuštene se obrve kod glagolskog predikata najčešće pojavljuju u sredini ili na kraju rečenice te uvijek zadržavaju unutar granica rečenice. Rečenice, u kojima se javljaju spuštene obrve kod predikata, većinom su izjavne i to najčešće zavisno složene - adverbne ili objektne. Također je primijećeno kako se u takvim rečenicama većinom javljaju i podignute i spuštene obrve. Primjer spuštenih obrva kod glagolskog predikata u rečenici prikazan je na *Slici 30*.

so

Slika 30. M-a-r-i-j-a IX-ona BRZO PROČITATI

Marija je brzo pročitala knjigu.

U navedenom primjeru, obrve se spuštaju na samom kraju rečenice te označavaju glagol u službi predikata u rečenici. U ostatku rečenice obrve su u neutralnom položaju. U navedenom primjeru primjećujemo i spuštanje glave prema dolje.

Spuštene obrve su pronađene i kod nekoliko primjera izoliranih glagola (NE TREBATI, NE VJEROVATI, ODBITI, NE-MOĆI SJETITI-SE), gdje je jasno kako se radi o nemanualnoj oznaci spuštanja obrva u ulozi negacije. Ako u *Tablici 22* (str. 45), broju spuštenih obrva kod predikata pribrojimo broj imenskih predikata, kombinacije predikata i priloga te predikata i objekta, dobivamo zanimljiv rezultat koji pokazuje kako se 49,72% svih spuštanja obrva u rečenicama javlja kod predikata i njegovih kombinacija. Zbog toga se postavlja pitanje jesu li spuštene obrve jedan od načina označavanja predikata u rečenicama i u kojim slučajevima.

Milković (2005) je uz istraživanja reda riječi u rečenicama, pored nemanualnog označavanja fokusa u rečenici podignutim obrvama (subjekt ili objekt), zabilježila i označavanje predikata u fokusu spuštenim obrvama. Milković je, također, navela kako predikat u fokusu nikad ne dolazi na početku rečenice, već uvijek u sredini ili na kraju, čemu podatci navedeni u *Tablici 38* idu u prilog. Mjesto spuštanja obrva u ulozi nemanualnog označavanja glagolskog predikata prikazan je u *Tablici 36*.

Tablica 36

Spuštene obrve u ulozi glagolskog predikata u fokusu s obzirom na mjesto spuštanja

Uloga SO	Glagolski predikat u fokusu	
Mjesto SO	f	%
Početak	1	2,78
Sredina	19	52,78
Kraj	16	44,44
Ukupno	36	100,00

Prema *Tablici 36*, spuštene obrve kod predikata u rečenici uglavnom se nalaze u sredini ili na kraju rečenice, s tim da je jedini slučaj spuštenih obrva kod predikata zabilježen na početku rečenice onaj u kojem se rečenica sastoji od predikata i priložne oznake. Također je često uočeno i spuštanja glave kod predikata označenim spuštenim obrvama, iako je to spuštanje rjeđe i u manjoj mjeri nego kod fokusa u rečenici označenim podignutim obrvama. Iz svega navedenom može se zaključiti kako je jedna od uloga spuštanja obrva u rečenicama nemanualno označavanje predikata u fokusu čime su potvrđeni rezultati Milković (2005).

Subjekt i objekt u fokusu

Kod analize uloga spuštenih obrva u rečenici, pojavio se određeni broj nekategoriziranih uloga koje su se uglavnom uočavale kod imenice u rečenici, u službi subjekta ili objekta. Kod detaljnijeg pregleda video materijala, u nekim slučajevima je uočeno i spuštanje ili naginjanje glave u stranu, što je ujedno i nemanualna oznaka koja se često javlja uz podignute obrve u ulozi označavanja fokusa u rečenici. I služba i vrsta riječi u rečenici, ali i druge nemanualne oznake navode na predlaganje uloge označavanja fokusa u rečenici i spuštenim obrvama. Primjer spuštenih obrva u ulozi fokusa prikazan je na *Slici 31*.

SO

Slika 31. IX POTRES IX ZGRADA LJULJATI-SE

Potres je zatresao zgradu.

U navedenom primjeru obrve se spuštaju na početku rečenice u službi subjekta, pri čemu se spuštene obrve zadržavaju unutar granica rečenice. *Tablica 37* prikazuje mjesto spuštanja obrva kod fokusa u rečenici.

Tablica 37

Spuštene obrve u ulozi subjekta i objekta u fokusu s obzirom na mjesto spuštanja

Uloga SO	Fokus	
	f	%
Mjesto		
Kraj	1	5,56
Početak	8	44,44
Sredina	9	50,00
Ukupno	18	100,00

Ako usporedimo fokus PO i fokus SO u odnosu na mjesto promjene položaja obrva u rečenici, primjećujemo kako se fokus sa podignutim obrvama (55,32%) kao i fokus sa spuštenim obrvama (50,00%) najčešće nalazi u sredini rečenice. Također se mogu pronaći i na početku rečenice, dok se fokus sa podignutim obrvama češće pronalazi na kraju rečenice od fokusa sa spuštenim obrvama. Što se službe riječi u rečenici tiče, i kod fokusa s podignutim obrvama i kod fokusa sa spuštenim obrvama najčešće se radi o objektu te subjektu u rečenici.

4.5.4. Pragmatika

Pragmatička uloga spuštanja obrva najčešće je zabilježena uloga u rečenicama gdje se izražava neslaganje, promišljanje ili iskazivanje osjećaja ljutnje, začuđenosti ili zabrinutosti. U nekim je situacijama pragmatička uloga govorenog jezika, na kojem su komunicirale znakovateljica i ispitivačica, prenesena i protegnuta i na znakovanje. Prikazat ćemo, najprije, pragmatičku ulogu spuštanja obrva s obzirom na mjesto i granice spuštenih obrva u rečenici u *Tablicama 38 i 39*.

Tablica 38

Spuštene obrve u ulozi pragmatike s obzirom na mjesto spuštanja

Uloga SO	Pragmatika	
	f	%
Mjesto		
Cijelom dužinom	25	51,02
Kraj	12	24,49
Početak	8	16,33
Sredina	4	8,16
Ukupno	49	100,00

Tablica 39

Spuštene obrve u ulozi pragmatike s obzirom na granice spuštanja

Uloga SO	Pragmatika	
	f	%
Granice		
Prelazi granice rečenica	32	65,31
Unutar granica rečenice	17	34,69
Ukupno	49	100,00

Kod pragmatičke uloge spuštenih obrva je, kao i kod pragmatičke uloge podignutih obrva, uočeno češće protezanje cijelom dužinom rečenice te prelaženje granica rečenice. Primjer pragmatičke uloge spuštenih obrva prikazan je na *Slici 32*.

SO

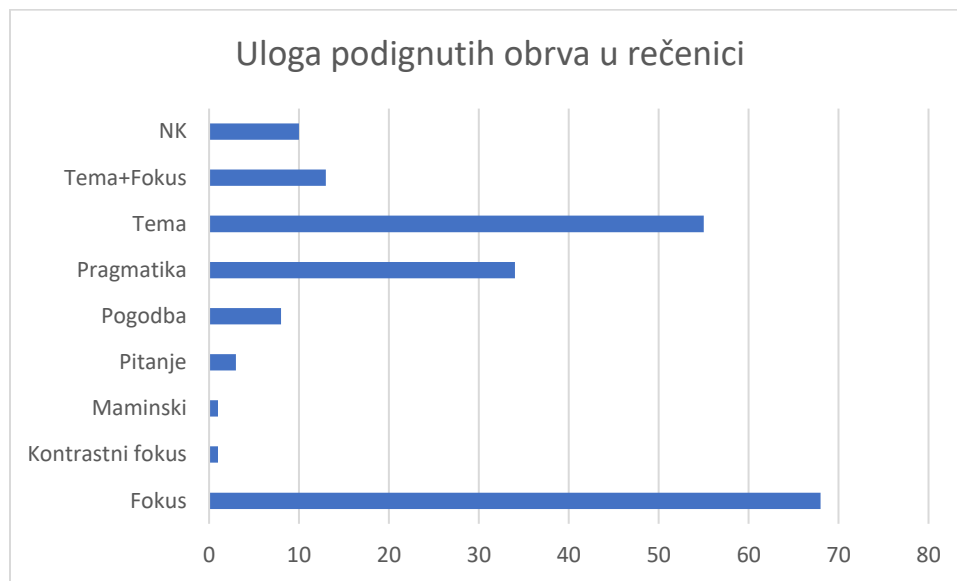
Slika 32. ..SAD IX ČETIRI SAT I-v-a-n IX TREBATI DOĆI KUĆI..

16 je sati, Ivan je trebao doći kući do sada.

U navedenom primjeru obrve su spuštene cijelom dužinom rečenice s prelaženjem njezinih granica i to u ulozi izražavanja osjećaja zbunjenosti i nerazumijevanja.

4.6. Sažetak rezultata istraživanja

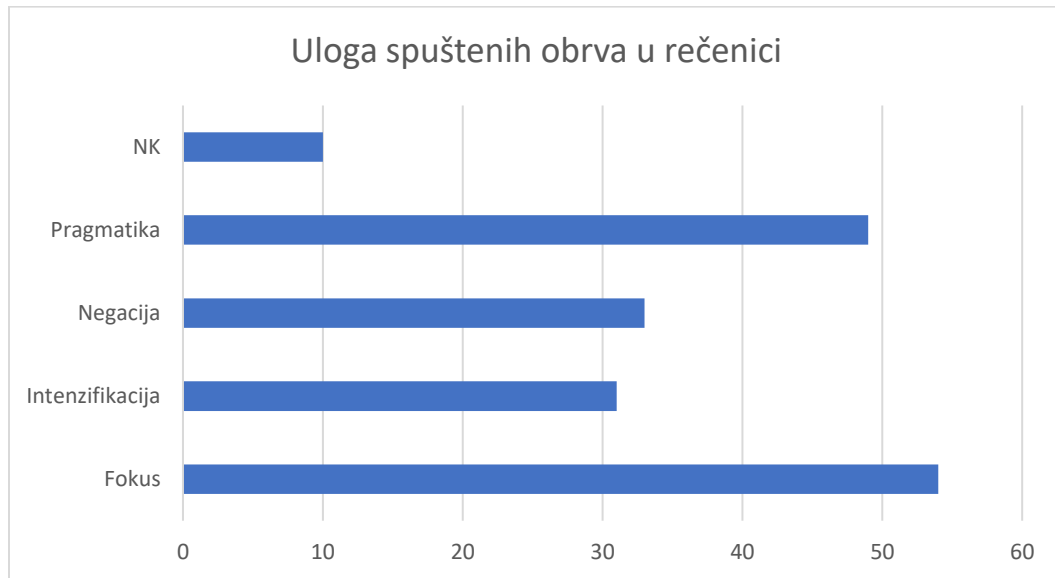
Na kraju je potrebno sažeto prikazati rezultate provedenog istraživanja. *Slike 33. i 34.* grafički prikazuju najčešće zabilježene uloge podignutih/spuštenih obrva u rečenicama u analiziranom uzorku.

Slika 33. Uloga podignutih obrva u rečenici

Na *Slici 33.* grafikon prikazuje najčešće uloge podignutog položaja obrva zabilježenih u analiziranim rečenicama. Fokus u rečenici prva je najčešća uloga podizanja obrva, kad je u fokusu subjekt ili objekt, a nalazi se, prije svega, u sredini rečenice. Slijedi ga tema, koja je najčešće subjekt, te se nalazi na početku rečenice uz protezanje podignutih obrva unutar granica rečenice. Zbog brzine znakovanja, često dolazi do preklapanja teme i fokusa, s tim da je kod fokusa dodatno uočeno spuštanje glave bradom prema dolje. Obrve se podižu i kod priložnih oznaka u fokusu u rečenici i to najčešće priložnih oznaka vremena. Što se vrsta rečenica tiče, podignute obrve iz uzorka nemanualno označavaju pogodbene i upitne rečenice. Iako je samo jedan primjer maminskog govora, vrlo je jasno kako se, pri obraćanju malom djetetu iskaz pojednostavljuje i prilagođava uz podignute obrve dužinom cijele rečenice. Podizanje obrva dužinom cijelog iskaza, uz često prelaženje granica rečenice, ili dijela rečenice bez češćih izmjena položaja obrva, radi se o pragmatičkoj ulozi podignutih obrva.

Grafikon na *Slici 34.* prikazuje najčešće zabilježene uloge spuštenih obrva u rečenicama.

Slika 34. Uloga spuštenih obrva u rečenici

Prema grafikonu na *Slici 34.* zaključujemo kako je spuštanje obrva u rečenici u ulozi fokusa najčešće zabilježena uloga koju slijedi pragmatička uloga, a potom i uloge negacije te intenzifikacije. Fokus u rečenici vrlo je česta uloga spuštanja obrva u uzorku analiziranih rečenica. Kao i kod nemanualnog označavanja fokusa podignutim obrvama, i fokus sa spuštenim obrvama najčešće se nalazi u sredini, ali, u slučajevima glagolskog predikata u fokusu, i na kraju rečenice. Kod spuštenih obrva cijelom dužinom rečenice najčešće se radi o pragmatiki i negaciji, s češćim protezanjem spuštenih obrva izvan granica rečenice u slučajevima pragmatike. Za razliku od pragmatičke uloge, spuštene obrve u ulozi označavanja negacije češće se zadržavaju unutar granica rečenica te se nalaze u sredini i na kraju rečenice. Intenzifikacija je također jedna od zabilježenih uloga, koja se odnosi na intenzifikaciju pridjeva, ali i priloga te imenskog predikata, kada je imenska riječ pridjev.

5. Zaključak

Čovjek je društveno biće, stoga je uloga komunikacije u njegovom razvoju i životu značajna. Rana komunikacija omogućava zadovoljenje potreba te je osnova za učenje i socijalni i kognitivni razvoj. Komunikacija pojedinca s okolinom razvija njegovu osobnost i spoznaju, ponajprije kroz razvoj odnosa i privrženosti u obiteljskom okruženju (Ljubešić i Capanec, 2012).

Kako gluhoća i naglušost ostavljaju najviše posljedica na govorno-jezičnoj komunikaciji, rana intervencija i (re)habilitacijski programi usmjereni na obitelj omogućavaju poticanje i razvoj najprimjerenijeg oblika komunikacije kod gluhog i nagluhog djeteta. Brojni nalazi istraživanja, koji govore o uspjehu govorno-jezične produkcije i razumijevanja gluhe djece gluhih roditelja, idu u prilog tezi kako i čujući roditelji gluhe djece trebaju naučiti znakovni jezik i koristiti ga u komunikaciji sa svojom gluhom djecom od najranije dobi. Zbog toga je, u svrhu podučavanja znakovnom jeziku roditelja i svih osoba koje sudjeluju u odgoju te, kasnije, obrazovanju gluhog djeteta, bitno istražiti te sustavno opisati gramatiku znakovnog jezika.

Provedeno istraživanje pokazuje da položaj obrva ima važnu ulogu u gramatici HZJ-a te da je ta uloga različita od uloge položaja obrva u HJ-u. Dobiveni rezultati usporedivi su s rezultatima istraživanja u drugim znakovnim jezicima te doprinose statusu HZJ-a kao pravog prirodnog jezika te neovisnosti njegove gramatike o gramatici HJ-a. Osim doprinosa istraživanjima gramatike HZJ-a, ovaj rad nalazi svrhu u unaprjeđenju programa rane intervencije usmjerene na gluho dijete i njegovu obitelj.

6. Popis literature

Ajdković, M. i Hudina, B. (1996). Značaj učinkovite komunikacije u radu pomagača. U Pregrad, J. (Ur.) *Stres, trauma i oporavak*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.

Alibašić, T. (2001) *Temelji za psiholingvističko istraživanje semantike i pragmatike hrvatskog znakovnog jezika: Uloge naginganja tijela u hrvatskom znakovnom jeziku*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Anderson, D. E. i J. S. Reilly (1998). PAH! The acquisition of adverbials in ASL. *Sign Language & Linguistics* 1, 117–142.

Argyle, M. (1988). *Bodily Communication*, 2. izdanje. New York, NY: Methuen.

Barić, E., Lončarić, M., Malić, D.,Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V. i Zinka, M. (2005) *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

Baker, S. (2011). *Advantages of Early Visual Language*; Reasearch brief. National Science Foundation Science of Learning Center on Visual Language and Visual Learning. Washington: Gallaudet University.

Borčić, M. (2020). *Imperativ u hrvatskom znakovnom jeziku*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Božić, N. (2019). *Razvoj komunikacijskih funkcija u djece dobi 18-47 mjeseci*. (Neobjavljeni diplomski rad) Zagreb: Edukacijsko- rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Bradarić-Jončić, S. (2000). Manualna komunikacija osoba oštećena sluha. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 36, 2, 123-137.

Brentari, D., Falk, J. i Wolford, G. (2015). The acquisition of prosody in American Sign Language. *Language*. 91. 144-168.

Bross, F., i Hole, D. (2017). Scope-taking strategies and the order of clausal categories in German Sign Language. *Glossa: A Journal of General Linguistics*, 2(1), 76. 1-30.

Brunelli, M. (2011). *Antisymmetry and sign languages: A Comparison between NGT and LIS*. Amsterdam: University of Amsterdam

Čerepinko, D. (2012) *Komunikologija: kratki pregled najvažnijih teorija, pojmova i principa*. Varaždin: Veleučilište u Varaždinu.

Dachkovsky, S. (2008). *Grammaticalization of facial intonation: The Case of 52 squint in ISL relative clauses*. Haifa: University of Haifa.

Dukić, L. (2011). *Nemanualna obilježja u hrvatskom znakovnom jeziku – specifični pokreti usta kod svršenih i nesvršenih glagola*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Erting, C. J., Prezioso, C., i O'Grady Hynes, M. (1998). The interactional context of deaf mother-infant communication. U: Volterra, V. i Erting, C. J. (Ur.) *From Gesture to Language in Hearing and Deaf Children* (str. 97-106). Washington, DC: Gallaudet University Press.

Emmorey, K. (2002). *Language, Cognition, and the Brain: Insights from Sign Language Research*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associate.

Freel, B. , Clark, M. , Anderson, M. , Gilbert, G., Musyoka, M. i Hauser, P. (2011). Deaf Individuals' Bilingual Abilities: American Sign Language Proficiency, Reading Skills, and Family Characteristics. *Psychology*, 2, 18-23.

Guralnick, M.J. (2011). Why Early Intervention Works: A Systems Perspective. *Infants & Young Children*, 24 (1), 6–28.

Hickok, G., Bellugi, U. i Klima, E. (2002). Sign language in the brain. U: Bloom, F. E. (Ur.) *Best of the Brain from Scientific American: Mind, Matter, and Tomorrow's Brain* (str. 102-113). New York: Dana Press.

Hrastinski, I. (2010). *Negative Structures in Croatian Sign Language (HZJ)*. (Neobjavljeni magistarski rad). West Lafayette: Purdue University.

Hrvatska enciklopedija (2021)., mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno 1. 2. -20.2.2021. <<http://www.enciklopedija.hr/>

Hoiting, N. i Slobin, D. I. (2007). From Gestures to Signs in the Acquisition of Sign Language. U: Duncan, S. D., Cassel, J. i Levy, E. T. (Ur.) *Gesture and the Dynamic Dimension of Language: Essays in Honour of David McNeill* (str. 51-65). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

- Ivšac, J. (2003). Rani komunikacijski razvoj. U: Ljubešić, M.(Ur) *Biti roditelj. Model dijagnostičko-savjetodavnog praćenja ranoga dječjeg razvoja i podrške obitelji s malom djecom.* (str. 85-104) Zagreb: DZZOMM.
- Jelaska, Z. (2001) Govornici u susretu – usvojeno i naučeno vladanje jezikom u istom društvu. *Društvena istraživanja*, God. 10, 6 (56), 977-990.
- Kimmelman, V., Imashev, A., Mukushev, M. i Sandygulova, A. (2020). *Eye-brow position in grammatical and emotional expressions in Kazakh-Russian Sign Language: A quantitative study.* PLoS ONE 15(6): e0233731. Preuzeto s <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0233731>.
- Klima, E. i Bellugi, U. (1979) *The Signs of Language.* London: Harvard University Press.
- Klomp, U. (2019). Conditional Clauses in Sign Language of the Netherlands: A Corpus-Based Study. *Sign Language Studies.* 19. 309-347.
- Knapp, L. M. i Hall, A. J. (2010). *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji.* Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Korunek, I. (2012). *Pridjevi u hrvatskom znakovnom jeziku.* (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Kushalangar, P., Mathur, G., Moreland, C., Napoli, D., Osterling, W., Padden, C. i Rathamann, C. (2010). Infants and Children with Hearing Loss Need Early Language Access. *The Journal of Clinical Ethics*, 21(2), 143–154.
- Ljubešić, M. (2001). Rana komunikacija i njezina uloga u učenju i razvoju djeteta. *Dijete i društvo*, 3, 261-278.
- Ljubešić, M. i Capanec, M., (2012). Rana komunikacija: u čemu je tajna? *Logopedija*, 3 (1), 35-45.
- Ljubešić, M. (2008). *Rana intervencija: gdje smo i kuda idemo?* U: Ostojić, J. (Ur.) *Različiti pristupi u ranoj dijagnostici i (re)habilitaciji djece s poteškoćama u razvoju.* (str. 5-12) Rijeka: Dnevni centar za rehabilitaciju Slava Raškaj.
- Malaia, E. i Wilbur, R. B. (2010). Early acquisition of sign language What neuroimaging data tell us. *Sign Language & Linguistics*, (2), 183–199.

Malloy, T. V. (2003). *Sign Language Use for Deaf, Hard of Hearing, and Hearing Babies: The Evidence Supports It*. Preuzeto s: <http://deafchildren.org/wp-content/uploads/2014/04/ASDC-Website-2014-Sign-Language-Use-for-Deaf-Hard-of-Hearing-and-Hearing-Babies-Evidence-Supports-It.pdf>.

Marcaš, A. (2013) *Nemanualna obilježja u hrvatskom znakovnom jeziku – specifični oblici i pokreti usta*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Marcaš, A. i Milković, M. (2013): Mouth Actions in Sign Languages: The Role of Mouthing in HZJ. U: Sovilj, M i Subotić, M. (Ur.) Proceedings from 4 th International Conference on Fundamental and Applied Aspects on Speech and Language: Speech and Language. September (str. 126-137). Beograd: Life Activities Advancement Center. Preuzeto s: http://www.logoped.biz/Conference/2013/S&L_2013_PROCEEDINGS.pdf.

Markulin, G. (2011). *Obilježja usvajanja hrvatskog znakovnog jezika kod male djece oštećena sluha*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Marn, B. (2003). *Rana provjera sluha u rodilištu*. Zagreb: Hrvatska udruga za ranu dijagnostiku oštećenja sluha.

Marschark, M. (2001). *Language development in children who are deaf: A research synthesis*. Alexandria, VA: National Association of State Directors of Special Education.

Miškić, A. (2014). *Prilozi vremena i načina u hrvatskom znakovnom jeziku*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Milković, M. (2005). *Red riječi u hrvatskom znakovnom jeziku*. (Neobjavljeni magistarski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Milković, M. (2011). *Verb classes in Croatian Sign Language (HZJ)-syntactic and semantic properties*. Doktorski rad. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

Milković, M. i Bradarić-Jončić, S. (2006). Red riječi u hrvatskom znakovnom jeziku. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 42, 2. 29-52.

- Milković, M., Bradarić-Jončić, S. i Wilbur, R. B. (2006). Word order in Croatian Sign Language. *Sign Language & Linguistics*, 9:1/2, 169-206.
- Milković, M., Bradarić-Jončić, S. i Wilbur, R. B. (2007). Information status and word order in Croatian Sign Language. *Clinical Linguistics and Phonetics*, 21:11, 1007-1017.
- Milković, M. i Bradarić-Jončić, S. (2007). Neka obilježja jezičnih sastavnica hrvatskog znakovnog jezika. U: Šegota, I. (Ur.) *Zbornik radova VII Bioetički okrugli stol: Bioetički aspekti komuniciranja s gluhim pacijentima* (str. 43-55.). Rijeka: Medicinski fakultet, Sveučilište u Rijeci.
- Milković, M. i Pribanić, Lj. (2012). Što znamo nakon pet godina istraživanja gramatike HZJ? U: Juriša, M. i Držaić, J. (Ur.) *Zbornik radova sa stručnih skupova*, (str. 15-18). Zagreb: URIHO.
- Miškić, A. (2014). *Prilozi vremena i načina u hrvatskom znakovnom jeziku*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Mladina, T. (2020). *Modalnost u hrvatskom znakovnom jeziku*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Morgensterns, A., Caet, S., Collombel-Leroy, M., Limousin, F. i Blondel, M. (2010) From gesture to sign and from gesture to word: Pointing in deaf and hearing children. *Gesture*, 10:2-3. 172-201.
- Petitto, L. A. i Marentette, P. F. (1991). *Babbling in the Manual Mode: Evidence for the Ontogeny of Language*. *Science*, Vol. 251, 1493-1496.
- Pfau, R. i Quer, J. (2010). Nonmanuals: Their prosodic and grammatical roles. *Sign Languages*. 381-402.
- Pribanić, Lj. (2001) *Rana komunikacija i usvajanje jezika u prelingvalno gluhog djeteta*. *Dijete i društvo*, 3, str. 279-291.
- Reilly, J. i Anderson, D. (2002). *FACES: The acquisition of non-manual morphology in ASL*. U Morgan, G. i Woll, B. (Ur.) *Directions in Sign Language Acquisition* (Vol. 2, str. 159-182). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Reilly J. i Bellugi, U. (1996). Competition on the face: affect and language in ASL motherese. *J Child Lang.*,23(1), 219-39.

Richmond Peck, V., McCroskey, J. C. i Hickson, M. L. (2008). *Nonverbal behavior in interpersonal relations*. Boston: Allynand Bacon.

Schalber, K. (2006). What is the chin doing? An analysis of interrogatives in Austrian sign language. *Sign Language & Linguistics* 9:1/2, 133-150.

Silić, J., i Pranjković, I. (2007). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Slamić, M. (2015). *Uloga podizanja obrva u hrvatskom znakovnom jeziku – sintaktička analiza*. (Neobjavljeni diplomski rad). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Snoddon, K. (2008). American Sign Language and Early Intervention. *The Canadian Modern Language Review / La revue canadienne des langues vivantes*, Vol. 64, 4, 581-604.

Shonkoff, J. i Meisels, S. (2003). *Handbook of Early Intervention* (Drugo izdanje). Cambridge: Cambridge University Press.

Sze, F. (2011). Nonmanual markings for topics in Hong Kong Sign Language. *Sign Language & Linguistics*, 14, 1, 115-147.

Šarac, N. (2003). *Question in croatian sign language*. (Neobjavljeni magistarski rad). West Lafayette: Purdue University.

Šarac Kuhn, N., Alibašić Ciciliani, T. i Wilbur, R. B. (2006) Phonological parameters in Croatian Sign Language. *Sign Language & Linguistics*, Vol. 9, 1-2. 33-70.

Šarac Kuhn, N. i Wilbur, R. B. (2006) Interrogative structures in Croatian Sign Language: Polar and content questions. *Sign Language & Linguistics*. 9:1/2, 151-167.

UNESCO (1994). *The Salamanca Statement and framework for action on special needs education*. Paris: UNESCO.

United Nations (1994). *The Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities*. New York, United Nations.

Volterra, V., Iverson, J. M., i Castrataro, M. (2006). The Development of Gesture in Hearing and Deaf Children. U: Schick, B., Marschark, M., i Spencer, P. E. (Ur.) *Perspectives on deafness. Advances in the sign language development of deaf children* (str. 46–70). Oxford: Oxford University Press.

Wilbur, R. B. (1999). A functional journey with a formal ending: What do brow raises do in American Sign Language? U: Darnell, M., Moravscik, E., Noonan, M. Newmeyer, F. i Wheatly, K. (Ur.) *Functionalism and Formalism, Volume II: Case studies*, (str. 295-313). Amsterdam: John Benjamins.

Wilbur, R. B. i Patschke, C. (1999). *Syntactic correlates of brow raise in ASL. Sign Language & Linguistics*, 2, 3-41.

Weast, T. P., (2008). *Questions in American Sign Language: A Quantitative Analysis of Raised and Lowered Eyebrows*. (Neobjavljeni doktorski rad). Arlington: The University of Texas at Arlington.

Zakon o socijalnoj skrbi, NN 33/2012.

Zakon o hrvatskom znakovnom jeziku i ostalim sustavima komunikacije gluhih i gluhoslijepih osoba u Republici Hrvatskoj, NN 82/15.

Zimmermann, A. (1986) *Uvodni seminar o komunikaciji s osobama oštećena sluha*. Zagreb: Fakultet za defektologiju.